Старий дід Максим Ковтяга лежав у темряві з розплющеними очима.

Сон як рукою зняло. Здавалося, що отак давно коцюбне на холодній черені, що звечора й не засинав. І, на диво, здавалося, що й хата так само давно не спить, прислухається до чогось. Прислухається до ночі, 'до зими, до лісу? А чи до небес, що низько налягли, згнітили землю?

У штандарах було чутно мишу, яка теребила сухаря.

Довгими зимовими ночами старого Ковтягу часто навідувало безсоння, з яким годі боротися, це було безмежне й спокійне безсоння, в нуртах якого тонув, щоб виринути вже вдосвіта чи вранці з важкою, нач$ вчаділою головою. Але зараз прокинувся не так від безсоння, як від тривоги. Іще неясної, іще непевної, але тривоги, яка невідомо звідки й невідомо коли підкралася, опосівши свідомість.

Спершись на лікоть, звісив голову з печі. У темних вік-нах-більмаках стояв каламутний морок, підсвічений снігом на обійсті. Зітхнувши, зсунувся з печі на лежанку, потягнувши за собою і кожух, яким накривався. З лежанки опустив ноги у нахололі валянки, що стояли на долівці, накинув кожух наопашки. В шапці, що сіріла на припічку, спав кіт. Ковтяга витрусив кота на долівку ("ану до мишей, гаспиде ледачий!") і мимохіть відчув краплину радості, що тепла шапка відразу ж зігріла голову.

Перше ніж узятися за клямку хатніх дверей, сторожко завмер, прислухаючись.

Так само сторожко завмер у сінях. У бовдурі тихесенько бубонів-скімлив протяг, тхнуло сажею.

Відсунувши залізний шламбон, старий Ковтяга обачно потягнув на себе важкі сінешні двері, що тонко звереснули завісами, і вітрець відразу ж сипнув сухими сніжинками в обличчя.

За грабовими воринами, які перевеслом оперізували чимале обійстя, густою стіною темнів ліс, над верхівками нависало похмуре низьке небо. Ковтяга обвів поглядом заволочене хмарами небо, наче сподівався звідти на якийсь знак, і пильно прислухався до лісу, мовби надіявся почути голос якийсь, таємний звук, але марно: ліс і небо не озвались до нього.,

Вчора звечора отам, десь далеко-далеко за Куманівкою та ще далі за Вівсяниками, небо від вибухів світла наче роздималося вбік та вгору, роздималося й опускалося донизу, здригаючись так, як судомно здригається земля, й навіть слабке відлуння канонади, здається, долинало, смертельно погрозливе відлуння, а зараз от нічна темрява понуро берегла таємницю якоїсь причаєної несподіванки.

Прочовгавши за хатній причілок, зупинився, потім прочовгав до криниці під дерев’яним дашком. З її темної, глибини війнуло теплом, і на подих земляного тепла його обличчя спалахнуло мимовільною радістю.

За скособоченою стодолою, в лісі, видніли санки, запряжені однокінь.

Вгледівши запряжені санки. Максим Ковтяга прихилився плечем до дерев’яного дашка криниці. Звідки й коли під’їхали санки до обійстя? А де гості, чому нікого з гостей не видно на санках? І поміж деревами на білому снігу не видно, й за кущами начеб ніхто не ховається.

Максим Ковтяга, сапко дихаючи крізь ніздрі, стояв біля криниці, приглядався до санок і прислухався до лісу.

Нічний ліс не озивався.

Тоді старий відірвав плече від дашка криниці і поволеньки почимчикував до грабового воринння на краю обійстя. Мишастий кінь, покритий пухнастим інеєм, стріпнув гривою і протягнув голову понад воринами назустріч хазяїнові цього лісового осідку. Навзгинці просунувшись поміж сукуватих ворин, Максим Ковтяга пильно оглянув санки-розшивні, наче все-таки сподівався на них побачити щось.

На жовтій вівсяній соломі, якою вистелено санки, лежав лише порожній, припорошений снігом мішечок. Занурив руку в шелестку солому, понишпорив — нічогісінько. Мишастий кінь, либонь, таки лагідної вдачі стояв спокійно. Подумавши, що коня годилося б накрити попоною, тільки де ж ти дістанеш попону, Максим Ковтяга взяв із вівсяної соломи благенький мішечок і накрив кінську спину.

И тієї ж миті загледів сліди.

Вервечка ледь помітних слідів вела від санок попід грабовим воринням на обійстя, гублячись на попелясто-сутінковому снігу. З несподіваним раптовим тонким посвистом перевівши подих, старий Ковтяга знову проліз поміж грабовими жердинами огорожі і, обачно ступаючи, подався вздовж слідів, залишених чи то чобітьми, чи то валянками.

Вервечка слідів вела до скособоченої стодоли й тут обривалася біля дверей.

Старий Ковтяга, ввібравши голову в плечі, прислухався, чи не долине якийсь шерех звідти, зі стодоли. За відхиленими дверима чаївся морок, стояла глуха тиша, але всією своєю наструненою душею відчував: там хтось є. Там є той, хто опівночі проклав петлисту вервечку слідів через обійстя.

І Максим Ковтяга озвався тоскним голосом:

— Хто там?..

І знагла у відповідь — надсадний, гамований стогін, що з хрипами забулькав у чиїхось грудях і в горлі. Умить позбувшись остраху — людина ж бо в біді і неспроста ж бо ця людина забилася в пошуках порятунку до його стодоли! — Ковтяга правою рукою глибше відчинив двері в стодолу і, згинаючись, переступив поріг.

— Хто тут?..

За дверми, в кутку стодоли, де було звалено накошену суху траву та очерет, видніла людська постать. Навкарачки, згорблена, здавалося, вона ось-ось випростається, скочить уперед — і водночас здушене, сапке хропіння рвалося з горла, як у хворого чи важко скаліченого.

— Хто такий?

У відповідь — лише стогін, і Максим Ковтяга ступив до скоцюрбленої людської постаті, й навіть руки простягнув перед собою. Авжеж, хтось ускочив у халепу, в біду, хтось переховується, комусь конче необхідна поміч. Підстрелений чи на міні підірвався. Може, навіть хтось знайомий, бо знайшов сюди вночі дорогу, та ще й у лісі.

— Батьку...— прошелестів голос.— Максим... Іванович?..

— Еге ж, Максим Іванович,— у грудях йому хлюпнулася тепла хвиля. — Хто ти? Бо ніяк не признаю...

У відповідь — знову стогін, а з голосу, либонь, парубчак.

— Може, до хати? Ходімо,— бубонів хазяїн.— Обійми за шию мене, зводься, ну...

Й невдовзі Максим Ковтяга відчув на своєму плечі одну руку, далі й другу руку, що пахли кінською упряжжю, та й чом не пахнути, коли конем дістався сюди. Парубчак, зашелестівши сіном і очеретом, сп’явся на ноги, тепер він важким лантухом обвисав на щуплій дідовій постаті.

— Ходімо, синашу, ходімо...

Й тієї ж миті відчув удар у потилицю, відчув, як холодні пальці змикаються йому на горлі, забиває подих,— і Максим Ковтяга захрипів, шарпнувся, вириваючись, бо що ж це таке, га, коїться, хто це такий дістався стодоли? Вирвався з жах-ких обіймів, напасник звалився додолу, на сіно, щось хрипів, щось белькотів, рачкуючи до порога, щоб ухопитися за ноги, але Максима Ковтягу вже винесло зі стодоли, вже він біг обійстям, цокочучи зубами, волосся стало сторчма під шапкою. Здавалося, чіпкі пальці й досі здушують горло, надсадне хворе сопіння чадом б’є у вуха.

Біля хати зупинився, оглядаючись на стодолу на мишастого коня в санках-розшивнях. Мишастий кінь за воринами то опускав, то задирав голову. Відчинені двері в стодолі зяяли мороком. Від удару тупо нила потилиця, боліло горло. Батьком назвав, ім’я й по батькові знає, отже, хтось зі свого села, з Глибоких Колодязів. А може, з Куманівки чи Вівсяників, хто вгадає. А голос начебто незнайомий, раніше не доводилось чути.

Ноги знесилено підкошувалися, спиною дригоніли дрижаки, а він усе дивився на стодолу. В хату ж не піде, бо чого йти в хату, коли в стодолі причаївся ворог, який хотів крадькома вбити? Неспроста не спалося, неспроста тривога вивела надвір. Ось тільки хто це? Й за віщо напав? Ой, ворог, ворог, і тепер до цього ворога не підступишся. Може, хай залишається в стодолі, а він подасться до родичів у Глибокі Колодязі, там перечекає-перекапаріє і повернеться?

А коли той спалить хату? Війна не спалила, а він спалить? Виб’є кресалом іскру — й нема гнізда, наче не було.

Хутчій уже б розвиднялося, денне світло допоможе дати якусь раду.

Але ж, мабуть, зі зброєю. То чому ж не стріляв? Либонь, сильно скалічений чи сильно недужий, що вистрелити чи не зумів, чи не здогадався, ото хіба що вдарив, хіба що за шию схопив.

Лишенько, що за наслання, за кара божа? Звідки звалилося на бідну стару голову, яка вже всякої всячини звідала, тепер ось іще й така напасть.

І раптом у лісі заплакав хтось.

Спочатку здалося, що то й не плач, а наче гілка об суху гілку тернулась, як ото треться на вітрі. Але де ж той вітер, коли не віє? І Максим Ковтяга, прислухаючись до стодоли, водночас прислухався до лісу, та й, кидаючи позирки на стодолу, водночас нишпорив поглядом поміж мовчазних дерев, що підступали до обійстя.

Не інакше, як причулось, бо хіба не причується, коли душа зіщулилася, тремтить від страху?

І раптом уже добре почув, що таки не сучок тернувся об сучок, що й не пробуджена зі сну звірина озвалася, а таки в важкому нічному повітрі проллявся струмок голосу людського, й начеб голос той був дитячий.

І чи не звідти, від запряжених однокінь санчат, долинув плач?

Геть розгублений, Максим Ковтяга мав щось чинити, але не відав, що має чинити, й тому стояв біля хати й очікував, роздимаючи ніздрі, сапко дихаючи. А потім таки зрушив. Зрушив — і подався до санчат.

Мишастий кінь стояв спокійно, зрідка падали безшелесні сніжинки, тихо. Очі бігали-шаста-ли, бо щось же плаче, де ж воно, що воно?

Схлипування долинало з санчат.

— Гей там...

Придивившись, Максим Ковтяга розгледів зіщулену дитячу постать, що ницьма лежала на вівсяній соломі. Господи, він же роздивлявся санчата, нікогісінько не було — й нате! Де ж тут у лісі могла взятися дитина?

— Діду Максиме...

Йому вірилося — й не вірилося, що це голос Ганнусі, його онуки. А не вірилось тому, що й отой, у стодолі, назвав його батьком, назвав Максимом Івановичем. Але ж на санчатах таки його онука Ганнуся, голос онуки, на її голові — хустка вовняна з матері, пальтечко з комірчиком із тієї куниці, яку таки він уполював, і иа ногах шиті валянки в чунях із червоної гуми, а гума німецька, сам краяв камеру, сам і чуні клеїв.

— Це'ти, Ганнусю?

Дівчинка звелась на санях і, тримаючи долоні біля щік, схлипувала, дивлячись заплаканими припухлими очима. Вся вибрьохана в снігу, нещасна, змучена, вона, здавалося, зараз так само зникне, як і появилася.

— Ти звідки, доню? — допитувався Ковтяга.

— Я до вас...— пролепетала вона.

— Як ти опинилася тут, у лісі?

— Я , До вас...— повторила Ганнуся , й зайшлася ревним плачем.

Але, мабуть, уже стільки виплакалася, що забракло сили на ридання, тому зразу ж і вмовкла, глибоко та розпачливо схлипуючи.

Несамовитішаючи, Максим Ковтяга підхопив дитину з санчат, пригорнув до грудей.

— Скажи, як ти опинилася тут?.. Із Глибоких Колодязів?.. Біля моєї хати?.. Хто тебе привіз?

Усе здавалось, що хтось привіз, бо як маленька дитина могла здолати опівночі дорогу через ліс? І здавалось, що привіз таки отой, який зараз чаїться в стодолі. Заплющившись, Ганя мовчала, горнулась голівкою до його кожуха.

— Я прийшла... прибігла...— її губенята тремтіли, як у пропасниці.— Вискочила з хати... й побігла...

Усвідомлюючи, що в дитини годі щось допитатися, холонучи душею, він різко посадив Ганнусю на санки. А сам хапливо відв’язав віжки, прикручені до ворин. Передчуваючи дорогу, кінь переступив із ноги на ногу. Максим Ковтяга зняв із кінської спини мішок, закутав дитячі ноги.

Оглянувся на хату, на стодолу. Ніде нікого, тільки повід-чинювані двері. Звалився у передок санчат, смикнув за віжки. В Глибокі Колодязі! Мерщій у село, бо там щось сталося, інакше б дитина не прибігла вночі через ліс... Кінь, відчуваючи його нетерплячку, мало не на клус перейшов, полозки засичали на снігу, ледь-ледь прихопленому морозцем.

І вже коли санки полинули поміж понуро-насупленими деревами, в голові майнуло: загубився чи не загубився той слід, який санками прокладено до обійстя?..

Дорога до Глибоких Колодязів начебто не така й далека, якщо пташині подивитися згори, коли пташині окинути зором доли внизу: ген самотня хатина в лісі, а ген-ген на узліссі й село. Проте поміж самотньою хатиною й селом не просто ліс, а ще й болота, а ще й заводь, якими норовлива петлиста річка розмежовує їх. Тому влітку та восени доводиться далеко обходити чи об’їжджати, й навесні також випадає давати добрячого гака, зате взимку — дорога ближча: по замерзлому драговинню та по скрижанілій воді.

Й зараз Максим Ковтяга подався не далекою дорогою, а взяв навпрямці — спершу через березину, далі через верболози, а як виїхав на заметену снігом річку, то тримався побіля прибережних очерету й осоки, що сіріли застиглою зубчастою хвилею, а вже за нею далі чорнів ліс.

Раз і вдруге мимоволі обернувся назад, наче щось мало гнатися слідом, проте засніжена річка сіріла пустельна й смутна.

Лівою рукою притримував онуку, аби не вивалилася, а правою рукою посмикував віжки. Скоро мало показатися село, й тепер чомусь у голові засіло: не вскочити б в ополонку, яких десь отут дітлахи понабивали ломами, коли під кригою без повітря душилася риба. А як праворуч на околиці майнула перша хата й звернув на берег, то зітхнув полегшено: дяка долі, пронесло, не вскочив.

Ще з річки, а потім і з берега вглядався в обриси сільської околиці, де жила дочка Марія. Ген, під спадистою горою, видніє хата між ясенів, і довгий дерев’яний журавель стримить за верхом груші.

Кінь захляв, ледве борсався в снігу, що горбився тут заметами.

— Максиме! — знагла долинуло.

На той несподіваний голос мишастий кінь, геть вибившись із сили, спинився, повернув голову до людської постаті, що бовваніна на хатньому причілку.

— Максиме, чи тебе нечистий носить о цій порі...

Тут жив його одновесник Степан Бездушний, він і обізвався з причілка, де якоїсь хороби і вистоював цієї пори.

— До дочки їду...— сапко мовив.

— До дочки? — перепитав Степан Бездушний, ступивши від хатнього причілка на заметену дорогу. Під куштратими бровами яскраво жевріли очі, одутлі щоки пашіли теплом, з розтуленого рота несло духом самогону.— А я от не сплю... Трохи вигнав бурячихи, ще гаряча... Може, заїдеш і зігрієшся з дороги, а потім до дочки?

— Та вже потім якось...

— А це ж кого на санчатах' везеш? — зігнувся, заточуючись.— Чи не Ганя часом? О, справді Ганя, аж чудно... Так вона ж недавно в нашій хаті була! А як на твоїх санях опинилась?

На їхню балачку вийшла з сіней Ониська, в самій лише кацавейці-безрукавці, заквітчана рум’янцем, бо теж ніколи не цуралася оковитої. Вгледівши санки, а на санках і зовсім пізнього гостя, а поряд із ним скульчену дівчинку, Ониська чомусь нічого не годна була второпати.

— Ганю,— заспівала медовим ласкавим голосом.— А чом ти не в матері, га?

Ганнуся щулилася, тремтіла й мовчала.

В безсилій люті, геть втрачаючи голову, бо нічого не тямив, Максим Ковтяга закричав:

— Та що тут у селі коїться, га?

— Я от самогон варю,— дурнувато засміявся Степан Бездушний.

— А що коїться, що коїться,— полився медовий Онисьчин голос.— І справді, нічого не коїться. Трохи закропилися з моїм дідом, це так... А ввечері приходить до нас твоя Марія, привела Ганнусю за руку. Зовсім рано було. Нехай, каже, Ганнуся у вас переночує цю ніч. То нехай переночує, кажу, печі не перележить. Нехай, каже Марія, дитина переночує у вас, бо чогось так душа моя марудиться, так марудиться...

Позвірівши кістлявим обличчям, старий Ковтяга слухав — і аж кипів від гарячки:

— Ну, кажи, Онисько, хутчій!

— А що казати? Лишила дитину й подалась. А ми ото з моїм дідом і варити почали, бо все готовісіньке, а Ганнуся біля нас крутиться, бо цікаво дитині. Коли, бачимо, взяла хустку, закутується, валянки взула, пальтечко — на плечі. Ти куди, питаю. А до матері, каже. Ану сиди, наказую. А вона до матері — й край. То йди, раз така навриплива.— Ониська вже

до чоловіка мовила: — То вона й шуснула за двері, правда?

— Сказала, до матері, а побігла до діда? — поспитав Степан Бездушний і поглянув на темну стіну лісу, що підступала до села.— Та не може бути! Опівночі! І така дорога... Чи ти, Ганнусю, була в матері? Ну, скажи, була вдома?

— Бу-була... вдома...— прошепотіла Ганнуся.

І тоді, несамовитішаючи, Максим Ковтяга знову закричав:

— Візьміть дитину, візьміть! — А що обоє Бездушних стояло німими тінями, то сам схопив Ганнусю з саней, поставив у пухнастий сніг.— І глядіть за нею, глядіть, раз мати попросила!

Смикнув за віжки, мишастий кінь рушив, санки пурхнули вперед.

— Зайшов би та погрівся! — гукнув невздогін Степан Бездушний.— Куди ти?

— Дивіться за дитиною! — через плече гаркнув Ковтяга.

— Який світ настав, який світ настав,— бубоніла Ониська, пригортаючи дитину.— Гайда, Ганнусю, в тепло, бо дригониш уся, як листочок, і дар мови стеряла, а ще ж учора звечора була така щебетушечка... А ти, Степане, чого стоїш? Ходімо.

— Ой, щось тут не так,— мовив забарний на швидку думку Бездушний.

— А коли не так, то вже по-своєму перетакувати не станемо,— засміялася Ониська, і її голос проллявся в темряві зимової ночі медовим струмком.

У Маріїній хаті під ясенами світилось причілкове вікно.

И Максим Ковтяга спершу зрадів на той вогник у затушкованому картопляною загатою вікні, та відразу ж і злякався, й страх шпарким морозцем сипнув по спині. Бо дочка хоч і любить вставати вдосвіта, щоб попоратися по хазяйству, але ще де той досвіток, ще жоден вогник не блимає в селі, яке понуро причаїлося в підбіленій снігами темряві ночі.

Залишивши санки перед відхиленими ворітьми, старий Ковтяга, зашкопертавшись у заметі, ступив на подвір’я під горою. І навіть кинув миттєвий розпачливий погляд у розплющене, осяяне вікно, встигши застерегти хіба що піч, а на кзинці печі кволу бликавку-каганець.

Сінешні двері відчинено, він пірнув у морок сіней, далі намацав клямку хатніх дверей і потягнув на себе. Двері відчинились легко, наче хтось їх підштовхнув ізсередини. Завмерши на мить перед порогом, Ковтяга хапливим зором обнишпорив хату і, нічого не помітивши, переступив поріг.

Мертва тиша стояла в хаті.

Каганець-блискавка на кзинці печі кліпав, язичок полум’я погойдувався, то дужчаючи, то слабкішаючи, тому в хаті ворушились тіні, особливо ж густі по кутках, і ці мінливі тіні видавалися зараз єдиними живими істотами в доччиній оселі. Водячи зацькованими очима по хаті, наче боячись прогавити якусь несподіванку, він затримав погляд на ліжку, застеленому стріпаним барвистим ліжником.

— Маріє…— стиха покликав.

Може, спить на печі? Здершись на лежанку, заглянув на піч, але там на черені золотилося тільки просо, а в кутку чорніла сушня — сливки, груші, яблука.

Може, ховається в штандарах? І, злізши з лежанки, заглянув у підпіччя, але там лежало тільки сухе соняшничиння на розпал.

На ослоні біля вікна стояв закіптюжений чавунець, у чавунці біліла обібрана від лушпиння картопля, залита водою. Отже, готувала картоплю на вечерю, але вечерю так і не зварила.

Вийшовши в сіни, завмер біля драбини, що вела на горище. Ляду вгорі було відхилено.

— Маріє…

Тиша, хоч би прошелестіло у відповідь.

Біля драбини видніла ляда, що накривала погріб, викопаний у сінях. Він відхилив важку ляду до погреба, мовив у яму, що дихнула в обличчя затхлою землею, буряками й морквою.

— Маріє…

У погребі, обвалившись, зашурхотіла грудочка землі.

Де ж вона? Так, наче щойно подалася з хати, зоставивши відчиненими двері, і засвіченого каганця, і чавунець обібраної картоплі. Ото хіба що ліжко нерозстелене. Чамріючи думками, вийшов надвір. А чи не піти до сусідів, бо хто ж краще може знати, ніж сусіди? І вже ступив у садок, що низько пообвисав гіллям, як за погрібником та за кущами агрусу й смородини причулося якесь шамрання. Хтось там вовтузився, й Ков-тяга з садка звернув до погрібника.

Біля колодязя темніли якісь присадкуваті людські постаті.

Зачувши його ходу, темні людські постаті обернулись на Максима Ковтягу, а він вглядався в них, щоб упізнати. І впізнав доччиних таки сусідів — двох глухонімих братів-близнюків Павла та Петра, їхню матір Домку, а ще безногого дядька Никандра Братицю, чия оселя була вже за Дом-чиною.

— Ось і батько…— озвалася Домка.*— Як знав…

Глухонімі хлоп’яки Павло та Петро дивилися на нього в четверо однаковісіньких чорних, як вугляки, очей.

Одноногий Никандр Братиця підніс до зарослого рудою щетиною обличчя овечу рукавицю, витер сльози, що раптом бризнули.

Максим Ковтяга німо вглядався в них, хоч йому криком хотілося кричати в передчутті лиха. Озвалася Домка:

— Там вона...

Обома руками показувала на колодязь. А він усе ще не міг втямити ні того, що почув, ні того, чому вони вночі зібралися тут, на доччиному обійсті. І якийсь чужий голос вирвався йому з грудей:

— Хто?.. Де Марія?.. Що таке?..

Нахилився над заледенілими цямринами, заглядаючи в колодязь, намагаючись щось там побачити — й бачачи лише морок.

— Де Марія? — випростався над цямринами.

— В колодязі,— схлипнув Никандр, тулячи рукавицю до обличчя.

— В колодязі?.. Чом у колодязі?.. Впала, звалилася?.. Чому не рятуєте? Спускайте мене швидше в колодязь! Людоньки, та що ж тут у селі коїться?.. Маріє!

Охриплим голосом закричав у похмуру глибину колодязя, а звідти лиш луна вдарила.

— Я стану в відро, а ви мене спустіть журавлем до Марії.

— Жердина може обірватися,— відраяв Никандр.— І ти пропадеш.

Тим часом глухонімі Павло та Петро гайнули через садок до себе додому й принесли два мотузки.

— Мене перев’яжіть! Мене спустіть! — У Максима Ковтя-ги сів голос, і він уже не так говорив, як жалібно кигикав.— Хутчій, хутчій...

— Хай хлопці, вони легкг,— наполіг Никандр.— Опустимо когось із хлопців, а він уже там перев’яже мотузком...

Перев’язали Павла, моторнішого та кмітливішого, і в шестеро рук заходилися опускати хлопця в колодязь.

— Стережися там, стережися,— бубоніла згори Домка.

Так, наче глухонімий син міг почути свою матір чи відповісти.

І коли перегодя почувся сплеск води, вони перестали попускати мотузок, причаєно мовчали, аж поки знизу долинуло булькотливе, горлове дудніння: то глухонімий Павло подавав знак, щоб уже тягнули його назад.

Туман заслав очі, туман сповив голову, все довкола закутав туман, і Максим Ковтяга відтепер усе бачив у густому тумані.

Спершу витягнули мотузком із колодязя глухонімого Павла, хлюпотіла вода, дригоніли зуби, одразу гайнув додому перевдягнутися. Й поки, обриваючи руки, витягували з колодязя Марію, він уже встиг повернутись і став поряд із глухонімим своїм братом Петром, вони дивилися в четверо пильних чорних очей, наче без їхніх широко розплющених очей нічого не могло відбутися.

Марія в тумані появилася з колодязя, обличчя в неї туманилося, вода туманна дзюркотіла з неї.

Максим Ковтяга хотів озватися до дочки, але навіть кигикнути жалібно не зумів, бо голос умер у грудях.

І все далі коїлося в густому тумані — і брали втоплену Марію на руки, й несли через обійстя до хати, й вкладали на ліжку. Домка, схожа на туманну мару, хотіла стулити Марії руки на грудях, але руки задубіли.

— Хай розмерзнуться,— прохрипів Никандр.

То Домка підклала подушку під Маріїну голову, а потім, повагавшись, підклала й другу подушку. Відтак, здавалось, Марія заснула, спить глибоким сном, але чому ж тоді біла подушка довкола її голови тьмяніє, підпливаючи водою? І не тільки водою, а й розквітаючи кров’ю, бубнявіючи пелюстками кривавих квітів?

— Хто ж бачив, га?

То він обізвався чи хтось інший обізвався в хаті?

І Домка залебеділа сухеньким голосом, що шарудів, наче золотий пісок:

— Бачила, що в Марії гості якісь, але й не роздивилася добре тих гостей... Одне чи двоє... Виносила помиї до хліва, то бачила біля воріт у неї і санки якісь, і коня отакого, як це ти приїхав, Максиме.

Глухонімі брати Павло та Петро, перезирнувшись між собою, щось стали розказувати руками й пальцями, а також глухо погухкуючи обрубаними голосами.

— О, щось знають! — мовив одноногий Никандр.

Мати дивилася на хлопців та слухала, що кажуть, бо ж таки розуміла мову своєї крові, хай навіть і глухонімої.

— Вони теж бачили гостей у Марії,— переповіла те дитяче казання.

И далі слухала, що близнята розповідають.

— Може, вони бачили все, що тут коїлося,— тупнув дерев’янкою протеза Никандр.— Тільки ж як розкажуть? І неграмотні, бо війна в школу не пустила.

Знову озвалася Домка:

— Либонь, оті гості попросили в Марії води, щоб напоїти коня, бо вона з відром подалася до колодязя.

Біля дверей на ослоні й справді не було відра, хоч стояло там завжди. Либонь, потонуло в колодязі. Отже, хлопці таки щось знають. Максим Ковтяга і хлопців-близнюків бачив у тумані, якого не меншало і який не рідшав. їхні руки плавали в тумані, пласкі обличчя сіріли в тумані. Йому все ще не ві-рилось у те, що сталось. Йому здавалось, що дочка лише на якусь часинку прилягла в ліжку, перепочине й зведеться.

— Що кажуть діти?

Справді озвався чи тільки хотів озватися?

— Ніч стояла темна, Марія пішла брати воду... її там і порішили, в криницю кинули... Але ж дивіться, в хаті не пограбовано. За віщо? Хто ж на неї мав таке лихе серце? А Марійка ж така добра та ласкава, хоч до рани тули. Ганя залишилася сиріткою, а де ж Ганнуся, де вона?

— Дитина в Бездушних,— прошамкотів Максим Ковтяга.

— А це ж її батько Василь десь воює на фронті... Хто ж йому тепер живу вісточку пошле в смертельне пекло?

Хатній поріг переступили обоє Бездушних, Степан та Ониська, поставали біля печі, як із хреста зняті, поглядаючи на покійницю.

Максим Ковтяга вдарив .себе кулаком у груди:

— Безголов’я страшне, світ западається... Перед ким вона завинила, така безневинна?

— Не дай нікому такої смерті,— тупнув дерев’янкою в долівку одноногий Никандр; примостившись на ослбні біля вікна.

— За віщо? Хто? — рвав волосся на голові очманілий від розпачу Максим Ковтяга.— І не від снаряда, і не від бомби, й не від міни... А в чому ж винувата Ганнуся, що лишилась без матері? Скажіть!

А що вони могли сказати? Стояли туманами в тумані.

— Хлопці потім тягнуть мене з хати, а я не знаю, чого вони хочуть. А таки послухалась, бо як не послухаєшся. Ведуть мене до чужого колодязя, а я не знаю, чого ведуть. Щось розказують, а втямити не годна. А потім в колодязь глянула, й хоч темно, а таки вгледіла. Я кричати, але й кричати страшно, то я до дядька Никандра. А в хаті вже нікого не було, пропали гості і з хати, і з обійстя.

Озвалася червона, як варений рак, Ониська:

— Чула її душенька, щось чула... Бо чого привела Ганнусю до нас? Щоб у нас дитина переночувала? І Ганнуся, либонь, своїм серденьком

почула, що лихо з матір’ю, бо сама хутенько зібралася — і додому, до матері... А потім чогось аж у діда в лісі опинилася, а дід не близько, далеченько дід...

Щось тут вона бачила, бо то вже страх великий погнав її до діда... Але не говорить, мова однялася в дитини.

— Якби ж знаття, якби знаття,— бубонів Степан Бездушний, сяючи розпеченим чавунцем гарячого обличчя.— Тепер часи такі, що всякі люди вештаються, що горе та біда не сидять на місці.

Глухонімі брати-близнята Павло та Петро знову дружно заходилися розказувати руками і пальцями, обличчями, щось вигухкували глухими голосами. До них пильно придивлялися та приглядалися, водночас запитально позираючи на Домку, щоб мати переповіла ту химерну дитячу річ.

Каганець на кзинці кліпнув, гніт затріщав, полумінець гойднувся, тіні полохливими хвилями скочили по кутках — і темрява затопила хату.

До вузеньких віконець уже припадав каламутний досвіток.

Максим Ковтяга вийшов із хати, аби надворі погамувати внття-скімлення, що рвалося з грудей. Зуби цокотіли й не мож-можна було стиснути міцно. Під хлівом сів на поцюкане сокирою поліно, поклавши руки на гострих колінах, погойдуючись. Досвіток зводився понурий, попелястий іній важко сірів на гіллі дерев. Пролетіла ворона, понуро каркнувши, наче то гілка тріснула, відламана морозом.

Затуманеним від сліз поглядом і далі все довкола бачив у гіркому тумані.

Спроквола чапаючи, кутаючись у таку-сяку зимову вдяган-ку^ на обійстя заходили люди, приголомшені страшною звісткою, хоч уже

стільки всяких страшних звісток начулися за останні роки, а скільки ще судилося почути — як не сьогодні, то завтра, то післязавтра. Привидами нипали через подвір’я, привидами поглядали на вбитого розпачем Максима Ковтягу, привидами зникали в сінях. Наче прагнучи навіч таки переконатися в тій страшній чутці.

А він дивився на них — і не впізнавав, і зараз йому хотілося самому бути вкинутим у криницю, бути втопленим, бути вбитим, аби дочка жила, аби тільки не звідувати такого горя.

— Максиме... Діду Максиме!

Голос пролунав, наче батогом ляснуло. Та голова як упала на груди, то й висіла.

— Ковтяга! — ще голосніше ляснуло.— То чий кінь?.. Де на коня розжився?

Сп’яв голову на плечі — хто це стоїть перед ним? Халяви чобіт густо намазано дьогтем; вишневе пужално весело та дрібно тремтить у руці; карабін через плече; з-під смушевої шапки репане-порепане, як перестиглий кавун, одутле обличчя, на якому розсядистою бульбою кочевряжиться ніс.

— Геть із глузду зсунувся?.. Де коня доп’яв?

— Не знаю...— схлипнув.— Не мій кінь.

— Тьху... батіг мов із клоччя...

Все те — вишневе пужално, намазані дьогтем юхтові чоботи, смушева шапка — по рипучому сніжку подалося до хати, а Максим Ковтяга знову звісив учаділу від горя голову на груди. Хто це? А-а, та це ж, либонь, Горбокінь Данило, староста їхній сільський. А може, не

Данило, га? Ні, таки Данило, бо й шапка його смушева на кудлатій голові, бо й голос його, Данилів.

А чого він розсівся, коли сидіти негоже? Треба йти до гурту, треба опоряджати покійницю Марію. Проте ноги віднялися, й не було сили звестися з поліна, так наче зрісся з деревиною.

А й справді, чий кінь, чиї сани?

В пам’яті трохи розвиднилося, згадався хутір у лісі, нічне безсоння, стодола, удар у потилицю — й зразу ж усе розтануло, бо від самого спомину заболіло в потилиці, біль пригасив усе.

Ранкове сонце пробилося крізь каламутну млу й тепер висіло над селом, наче великий полотняний цідилок із сиром, набряклим сироваткою.

Поблизу вихорилися голоси, як снігові остюки.

— За що її так, га? І,не за гроші, й не за статки.

— Хе, статки! Статки таке — зараз є, а вже бомбою накрило — й нема. Яке життя людське — такі самі статки.

— Бачили Марію, що водилася з кимось.

— Марія водилась? Та вона ж бо...

— Е-е, Марія потайна, крилася. Тепер уже й не скаже, з чим і крилась... Може, дружки за якісь діла...

— Людоньки, та не повір'ю, щоб Марія, свята жінка...

Запахло дьогтем, перед Максимом Ковтягою гойднулося

вишневе пужално.

— Максиме... Агов, діду Максиме! — ляснув батогом лункий голос. І поблизу на обійсті перестали гомоніти.— Ну, вже не вернете, чуєте? Де той світ, а де цей світ. Маєте думати за похорони, за домовину та й за такі-сякі поминки... Кого підозрюєте?.. Що з Марією отак?..

Максим Ковтяга туманів із заплющеними очима.

— Ну, чого мовчите, як поліно? — з веселою злістю насідав Горбокінь Данило.— За що з Марією поквиталися? Хто поквитався? Які вороги? Бо тільки вороги, звісно. За добро отак не віддячують, значить, хтось мав зуба на неї. Хто?

Рипнув протезом одноногий Никандр Братиця:

— Не було й нема в Марії ворогів, усе село знає...

— А-а; не було. Десь та взялися... Слухайте, Бездушні. Ти, Онисько, й ти, Степане. Обоє сидите в сусідах, щось маєте знати, щось бачили.

Бездушні, побуряковілі обличчями, переглянулись між собою. Ониська защебетала медовим голосом:

— Як чуло її серденько, вчора ввечері привела Ганк> до нас.

— Вже казала,— обірвав Горбокінь.— Щось підозріле бачили?

— Та ні...

— Ага!.. Домко, ти ближча сусідка, бачиш навіть отаке, чого на світі нема.

— Казала ж за гостей, перше ніколи не бачила... Шукай тепер вітра в полі. А мої Павло й Петро бачили, то розпитай у них,— засокоріла Домка.

— Еге ж, нарозказують німі...

А глухонімі Павло та Петро вже розказували щось руками та обличчями, тільки хто ж їхню мову втямить. Спересердя Горбокінь сплюнув, аж шваркнуло в снігу. Його репане-поре-пане обличчя, схоже на м’якуш перестиглого кавуна, ще дужче налилося кров’ю, почорнівши.

— Ну, раз так... Моє діло прокукурікати. Тут фронт тріщить по швах, а це більша заморока, ніж із Марією. Де вже кому що взнати...

Данило Горбокінь задер угору голову, почувши в ранковій зимовій млі тихого дня далекий гул невидимих літаків.

А згорблений Максим Ковтяга, сидячи на поліні, затулився долонями, наче долонями хотів заховатися і від людей, і від горя, і від самого себе.

Скільки б іще отак чманів на журливому велелюдді, якби не Мотря, сестра його? Худа та вигиниста, як мичка витіпаних на, терниці конопель, Мотря мовчазною зловісною бурею налинула на подвір’я — й люди принишкли. Так само тихою похмурою бурею зайшла до хати, щоб поглянути на небогу, і невзабарі вигукнула з сіней на подвір’я, спинилася перед осоловілим від горя Максимом Ковтягою.

— Роботи ж скільки,— сказала зле,— а ти сидиш.

Він звів на сестру мерехтливу млу у зболених очах.

— Ганнуся в Бездушних,— сказав.— Опівночі до мене при-бігла... Через ліс. Якби не Ганнуся... А то злякався — й сюди... Щось знає, а мовчить.

— Заговорить — і розкаже, що знає.

— Може, хай там і сидить, у Бездушних?.. Не йде сюди й не бачить біди?..

— Е-е, Максиме, так не годиться. Хіба так убережеш від усяких напастей, що чекають попереду? Хай попрощається з матір'ю.

— Ну, як скажеш,— змирився з сестрою, бо завжди з нею мирився, таку вже вдачу мала Мотря.— Я думав, як краще.

— Знайшов шукати, де краще... Родичі вже сходяться, ще зійдуться — й поможуть, що слід помогти. Скажу людям, аби яму викопали на цвинтарі, викопають. І вже щось готуватимемо на поминки. А ти ж маєш у себе вдома готову домовину, то привези.

— Для себе ж домовину ладнав,— схлипнув.

— Пригодиться, вези,— сердито наказала Мотря.

Мишастий кінь стояв біля стіжка сіна й посмикував суху

траву. На санях сиділо кількоро дітлахів, які зразу ж при-скнули врізнобіч. Максим Ковтяга взяв у руки віжки — й на білій пелені городів, проторочених де-не-де штурпакуватим бур'яном на межах — побачив дитину, що борсалася в за-, метах.

Витерши кулаком обличчя, наче зняв із очей туман-полу-ду, й у тій дитині впізнав Ганю.

Ганнуся квапилася сюди, до рідного гнізда.

Глибоко провалюючись, вона понад силу висмикувала ноги, щоб знову провалитися в сніг. Максимові Ковтязі нестерпно, запекло-замлоїло в грудях, наче туди сипнули пригорщу жару. Хотілося гайнути через город навперейми онуці, спинити її, аби не квапилася сюди, аби все-таки не ставала співучасницею всього того, що неминуче мало відбутися.

Проте здолав своє бажання й важко опустився на санки, смикнувши віжками. Зашелестіли-тьохнули полозки, бо кінь слухняно рушив, і з-під підкутих його копит, що спалахнули блискучими підковами, пурхнули білі кім’яхи снігу, падали в передок саней, сипалися на кожух, сікли в обличчя.

З берега поміж умерзлої в лід осоки та лепехи низенькі санчата шуснули на річку — й покотилися по чистій скатертині гладенької поверхні. Ранкова мла розвіялася, тепер сонце вже не скидалося на круглий сир у полотняному цідилку з невіддушеною сироваткою, а на срібний усміхнений таріль, який закотився на високий небесний стіл — і сяє на його студеній блакиті, сяє, сяє.

Заліснені береги побігли обіч, але Максим Ковтяга й не дивився обіч у чорно-білі хащі, лиш посмикував віжки.

І вже коли з замерзлої річки звернув на берег, уже коли проїхав поміж накритих білими пухнастими шапками верболозів— заболіла потилиця, і він, либонь, не так розумом, як самою потилицею згадав, що сталося сьогодні опівночі, згадав, що санки, на яких їде, й мишастий кінь, яким править,— чужі, не його.

Ген хата майнула поміж дерев, гол'убі відблиски сплеснули в вікнах.

Господи, й сюди опівночі добивалася Ганнуся!

Від споминів запекла в грудях печія, від їдкої їді защипало в очах.

Санки залишив перед ворітьми, віжки накинувши на слуп, а сам ступив на подвір’я. Був певен, що нічного гостя вже нема, і якби не санки та кінь, то все б здавалося зараз маячнею, сновидінням. Якусь мить поміркувавши, подався до стодоли, де двері було відчинено так, як і раніше. Мав би відчути страх, але страху чомусь не було, звітрився, й душа була бездонна та пустельна.

Перед порогом прислухався, наче сподівався почути щось у стодолі, проте всередині стодола німувала, й Максим Ков-тяга переступив поріг.

У стодолі—'пустка й тиша, хіба що солома зашурхотіла під ногами. Авжеж, нічний гість отямився — та й подався своєю дорогою. І хто такий? Що привело сюди? Але не вгадаєш, тепер усякий люд вештається, догори ногами світ перевернувся.

Як вийшов зі стодоли, то перед самим носом пролетіла зграйка снігурів — і всілась на вишневому гіллі з хатнього причілка. День зимовий сонячний стояв — як звістка про не таку вже й далеку весну. Сніг, віддзеркалюючи проміння, мерехтів молочною повінню сріблястих іскор, а чорні стовбури грабів та вільх, беріз та осокорів здавалися якимись веселішими, ніж іще вчора.

Помічаючи й не помічаючи вродливий зимовий день, чманіючи вчаділою від горя головою, Максим Ковтяга ступив у сіни. Де не взявся кіт із довгими, настругненими вусами, потерся об валянок, замуркотів, радіючи хазяїнові, й так удвох вони ввійшли до хати з низенькою стелею, перетятою дубовим сволоком, а цей сволок було підперто двома воскового сяйва дубовими стовпами.

И раптом почулося з ліжка:

— Максим… Іванович?..

Голос був немічний та сипкий, наче то прошарудів пісок, яким війнув вітер.

Максим Ковтяга вкляк біля печі, вп’явшись очима в ліжко. В ліжку, опершись ліктем лівої руки на глевтякувату подушку, напівсидів-напівлежав якийсь чоловік. У зелених ватяних штанях, у куцому червоному кожушку, вуха шкіряної шапки відпущено. На підборідді та на вилицюватих щоках кільчилася чорна поросль м’якого волосся, а з-під стріхатих брів очі блищали, як весняна зелена вода в лісовому озері.

Зупинившись, Максим Ковтяга мовчки втупився в непрошеного гостя, який праву руку засунув у кишеню кожуха.

І з дивною недовірою Максим Ковтяга помітив, як у того повільно опускаються повіки донизу, ось уже й заткали їх тремтячою плівкою в тонесеньких жилках. Та він же недужий, здогадався хазяїн, геть занеміг! І лице у нього в рум’яно-водянистих плямах, і в кутиках уст позапікалася сукровиця, й кінець гострого носа слизявіє. А в лікті ліва рука, якою сперся на подушку, тремтить.

Очутившись із короткого півзабуття, гість із хворою забарністю розплющив очі й тепер некліпливо втупився в Максима Ковтягу, наче марно силкувався впізнати.

— Звідки ти? Хто ти? — спромігся на запитання.

— В гості до вас... Діло до вас...

— Яке діло?

— Та й занеміг, що язиком ворухнути не годен...— Справді, язик у роті перевертався, мов колода.— Отак ото дістався до вас... Ну, самі знаєте, від кого... а наче неживий, тіпає і лихоманить мене. Так ослаб, що йшов до хати, а втрапив до стодоли... І злякався вас...

— Ішов до мене по ділу— і злякався?

, — Геть у голові замакітрилося...

И знову його повіки попливли донизу, й очі заплющились. А праву руку тримав у кишені кожуха. Максим Ковтяга стояв непорушно біля печі, де лежав оберемок нарубаних дров, якими сьогодні так і не випалив у печі, а кіт із муркотінням і далі терся об його ногу.

Ну, зовсім чужий чоловік, і не старий, а молодий, тільки ж ніколи раніше ЇМ здибатися не доводилось.

— А звідки мене знаєш? — поспитав, коли той розплющився.

—> Раз посилали, то сказали, до кого посилають.

— Може... Може, тобі в хаті запалити? Бо ниньки в печі не палив, то вистудилося.

— А чого ж, нагрійте...

Оживши, Максим Ковтяга відтулив бляшану затулку біля челюстей печі і залізною коцюбкою з черені вигорнув аж на припік чималу купу попелу. Пучками пальців у вчорашньому попелі шукав жар, хоч іскорку, але так і не знайшов, бо жар давно вичах. І тільки не знайшов жару, дістав із кишені гасову запальничку, яку беріг, шкодуючи камінчика, що вже майже стерся, а де його тепер дістати?

В печі спалахнуло зготовлене ще звечора клоччя і листя, далі густо посотався дим, аж поки його покрило полум’я.

Максим Ковтяга клопотався біля печі, а все йому нила потилиця, і все потилицею відчував чужого в хаті.

— Значить, заслаб? — озвався.

— Заслаб... Так заслаб, що звалився, що балакати не годен... Я впав там на вас у стодолі, звиняйте...

"Впав?" — самими губами перепитав, але голосу не подав.

— А потім нема вас... я в гості до вас у хату... а вас у хаті нема... де ж це ви пропадали?

— Горе... горе...— не став признаватися.

В печі полум’я вже понадгризало міцними золотими зубами березові чурбаки, танцівливого вогню побільшало.

— Мабуть, голодний? То я тобі вчорашню юшку розігрію... І чавунець окропу нагрію...

З сіней, де стояло в холоді, приніс горня юшки, рогачем підсунув до вогню. А також налив у чавунець води з відра.

— Як же тебе звати? Звідки ти? Бо я таких у Глибоких Колодязях не пам’ятаю... І наче не з Вівсяників, і не з Кума-нівки.

— Миколою звати, а сам я з Хащуватого,— відказав той із заплющеними очима, важко перевернувши язиком, наче каменем.

Скоро в хаті запахло юшкою з грибами. Витягнувши рогачем горня з печі, Максим Ковтяга насипав юшки в глибоку глиняну миску. Миску поставив біля подушки на ліжку. Витер рушником дерев’яну ложку й поклав біля миски. Зі скрині дістав півбуханця черствого хліба, вкраяв ножем кілька скибок.

— Підкріпися,— сказав.

Микола з Хащуватого нарешті витягнув із кишені праву руку і, випроставшись, дістав ложку. Він погойдувався, губи сіпалися. Лівою рукою взяв скибку хліба.

На миснику налапавши полотняну торбинку, Максим Ковтяга вигріб із торби пригірщ липового цвіту, засипав цвітом окріп у чавунці, і скоро в хаті заструмували духмяні липові пахощі. А що з печі війнуло густою хвилею тепла, то липові пахощі й зовсім нагадали про літо.

Микола з Хащуватого сьорбав юшку, не знімаючи з голови шапку, й скоро його зеленаве від веснянок чоло покрилося іскорками поту, їх побільшало, вони потекли по запа-лих щоках, скапували иа ліжко, в миску.

Схаменувшись, що й сам не мав ріски з учорашнього дня, Максим Ковтяга також узяв юшки, спробував ковтнути — й закашлявся, бо юшка в рот не пішла. Микола з Хащуватого здивовано подивився спідлоба.

— Смачна... З квасолею та з грибами... Давно такої не їв... їжте...

—* В горлі дере...

Відставивши горня з юшкою, Максим Ковтяга налив липового чаю у велику глиняну чашку.

— Випий замість ліків, помічний напій.

А Микола з Хащуватого заплющився, з напіврозтуленого рота виднів борошняно-сипкий кінчик язика. Й знову поду-малося: чи справді з Хащуватого? Може, й не з Хащуватого, вір чи не вір. Може, й Микола, вір чи не вір. А чого добився? Щось має передати, сказати? Але як

передасть чи скаже, коли звалився від хвороби? А яка хвороба? Як зарадити? Лиш би очуняв, лиш би й зовсім не занеміг у його хаті.

Голову опосідали думки, голова пухла від думок, і не можна було дати їм ніякої ради. А ще ж горе гнітило, й від горя — не втечеш, не порятуєшся, бо горе було в ньому, чіпки* ми пазурами вчепилося і в серце, і в душу.

Микола з Хащуватого розплющився, пильно вглядаючись у похнюплену та щуплу постать хазяїна, що в безнадійній журбі горбився біля лежанки. Вловивши запах липового чаю, обачною рукою намацав глиняну чашку біля подушки на ліжку, сьорбнув, смакуючи, далі знову сьорбнув.

— Без цукру,— мовив Максим Ковтяга.

Той не озвався, сьорбаючи.

Максим Ковтяга мовчки вийшов із хати в сіни, тут за драбиною, яка вела на горище, відчинив двері до комори. З комори війнуло духом павутиння та мишей. Вмазаний у стіну уламок скла блимав підсліпувато, ледь-ледь пропускаючи світло через патьоки та куряву на шибці.

Дубова домовина сторчма стояла в кутку, наче то притулили небіжчика.

В домовині раніше неслися кури, та курей уже з рік не стало, й Максим Ковтяга тільки-зараз вигріб намощене гніздо. Потім, зігнувшись та обернувшись спиною до домовини, од-Ним плечем підважив її і обома руками звалив на себе.

Домовина зручно лягла на спину, він ступив із кутка до дверей, але верх домовини стукався в одвірок, ніяк не протискуючись, наче домовина не хотіла залишати комору.

Тоді Максим Ковтяга опустив домовину на долівку й потягнув її в двері слідом за собою. Так домовина, скрегочучи по долівці, легко подалася й через поріг комори та через сінешній поріг посунула надвір.

Зі стріхи цяпала вода, краплі іскристо мерехтіли на сонці. Краплі талої води продзьобали сніг, біля хати він став дірчастий і мерхлий. В летючих краплях заломлювалось проміння, й несподівано спалахували золотаво-лілові, лілово-малинові летючі барви. Й від призьби, де трохи оголилося торішньої трави, пахло вогкою землею.

Заточуючись, Максим Ковтяга потягнув домовину до воріт, до санок.

Жовта дубова домовина зайняла мало не всі санки, але він не здивувався, що вона така велика. Авжеж, сам він — статури непоказної, та й дочка Марія — статури непоказної, а ти ж дивися... Оглянувшись на осяяний щедрим сонцем чорний ліс, який легко стояв під ясною блакиттю небес, він якусь мить чи то поміркував, чи то повагався, а потім, згорблено сутулячись, подався до хати.

Микола з Хащуватого знову напівлежав на подушці в ліжку, засунувши праву руку в кишеню кожуха.

— Я от...

Міцно стиснуті губи в того тремтіли, жовна понапиналися — так, наче він із останньої сили змагав свою недугу, яка так нежданo скрутила.

— Я от поїду,— винувато мовив Максим Ковтяга.— И коня твого візьму, бо вже так, що без коня не можу. Треба... Ти дивися тут...

Підклав у піч повнісінько дров, аж засичали.

— Дрова нарубані є за хатою на дривітні... Грійся. У скрині сухарі і трохи хліба. В погребі картопля, у діжечці трохи квашених яблук... Борошенце в коморі, я його сховав у бочці від мишей, а згори залізною затулкою накрив...

Микола з Хащуватого слухав, мовчав, і здавалося, бляклі повіки його ось-ось наповзуть на очі. Проте понурою настороженістю на зболеному обличчі мовби хотів допитатися: та куди ж ти йдеш, куди йдеш?

І Максим Ковтяга мимоволі зронив:

— Горе в мене велике... Я б і не йшов, та горе кличе.

Ступивши в сіни, щільно причинив хатні двері, щоб не

так хутко вистуджувалось. І щільно причинив сінешні двері. На призьбі грівся кіт, ліниво мружачи теплі, наче весняні квітки, очі. Максим Ковтяга зсутулено пройшов до воріт, повільно опустився біля домовини на санки. И так сидів, не відаючи, куди й до кого їхати, бо всередині чи то вимерло й вигоріло, чи то душа занедужала смертельно.

І вже як санки з домовиною опинилися на річці, полинули по білій мерехтливій скатертині, якою було застелено кригу, значно перегодя Максим Ковтяга застеріг, що їде не в тому напрямку.

Так потонув у безбережній своїй печалі, що вчасно й не застеріг — не до Глибоких Колодязів, а від села їде.

Чому, як так сталося? Здавалося: смикнув віжками, аби мишастий кінь тюпачив до села. А може, й не смикнув? А може, смикнув віжками не праворуч, а ліворуч? Хоч би й як там було, в голові паморочилося, згадати не міг, а санки тим часом линули все далі від Глибоких Колодязів, і обіч річки змішаний ліс погустішав та почорнішав, і тепер

тут починалося урочище Заярне, хоч і непрохідне, але виходжене ним уздовж і впоперек.

Таки зупинив коня, думками своїми повертаючись ближче до самого себе та до дня сьогоднішнього.

И поки отак сидів у санках неподалік від берега, кінь, норовливо війнувши короткою гривою, знову рушив.

І вже Максим Ковтяга не зупинив коня, не смикнув віжками, щоб повернути назад, а з покірливістю приреченого сидів у передку, ліктем лівої руки опираючись на ріжок домовини. Либонь, він таки сам подався по річці саме сюди, в урочище Заярне, бо інакше б кінь не звернув. І вже не так здогадувався, як добре знав, чому підсвідомо направив сюди коня й куди оце їде.

Таки в урочище Заярне.

Перегодя понад лівим берегом виросла гора, яка віддалеки виднілася пласким горбом; подекуди незаліснена, зовсім лиса, для чужого ока вона могла б видатися покритою біло-жовтим снігом, але то був не сніг, а глина та крейда, що з глибини виступали на земну поверхню. Трохи далі видніла друга, трохи вища гора, схожа на першу, так само подекуди незаліснена, з біло-жовтим напиналом поміж врозкидь поростими соснами та ялинами.

Поміж ними, цими горами, лежало вузьке сідло, сюди з річки й завернув Максим Ковтяга.

В цьому вузькому сідлі була стара вирубка, стриміли пеньки, в пухнастому інеї хмарилися чагарники. Застрекотала сорока, наче подаючи комусь знак, і, несподівано появившись, тепер обіч перелітала від дерева до дерева.

Скоро вирубка закінчилася, дебелі ялини зімкнулися лавою. Весело поскрипував сніжок, наче горів-тріскав під полозками. Сорока відстала і вмовкла, тиша довкола поглибшала й потривожнішала, проте, здається, Максим Ковтяга не 'вловлював тієї тривожної лісової тиші, зосереджений у самому собі.

Зовсім близько раптом почувся свист протяжний і неголосний, наче той остережливий свист народився в пташиному горлечку, потремтів — і згас. Мишастий кінь нащулив вуха, а Максим Ковтяга скочив із саней і пішов пішки, посмикуючи 'віжки, водночас із затятим відчаєм погмикуючи спідлоба.

Попереду, на схилі гори, з високої ялини посипався сніг, наче білкою струшений чи птахами. Придивившись, не помітив ні білки, ні птахів, зате за стовбуром щось ховалося. Таки людина, бо раз і вдруге показався лікоть у зеленій куфайці. А потім із-за ялини й чоловік вийшов, стояв із автоматом на грудях, очікував, пильно вглядаючись у санчата, що наближалися сідлом міжгір’я.

З-під жовтої овечої шапки, що наповзала на брови, дивилися блакитні, як сьогоднішні ясні зимові небеса, молоді й розумні очі. Дедалі ці очі торопіли, а темне від морозів обличчя прибирало здивованого виразу.

Санки порівнялися з ялиною і зупинилися.

Здається, тільки цієї хвилі Максим Ковтяга, звівши голову з грудей, і побачив того, хто стояв з автоматом під ялиною.

—і В-ви... куди?..

Максим Ковтяга помовчав, важко вглядаючись в озброєного лісовика.

— Та ти ж, либонь, Іван Смола,— сказав.

— Ну, Іван Смола,— відповів той мелодійним голосом, що

забринів у кілька струн. ,

— То чого ж питаєш...

— Як то не питати? — здивувався той.— А ви ж пароля не знаєте.

— Нічого я не знаю...

— Ото ж бо й воно!.. То як не запитати...— Обійшовши довкола саней і уважно обдивившись домовину, Іван Смола занурив пальці у кінську гриву.— Для кого домовину зладнали?

— Для себе.

Іван Смола стріляв очима то на домовину, то на цього вже підтоптаного й захарчованого діда... котрий швидше скидався на дідька, який вирвався з пекла від таких самих дідьків, як сам.

—• А ви не забалакуєтесь, батьку?

— Хіба я знаю, чи забалакуюся? Може, й забалакуюсь.

Іван Смола був не з лякливих, усього набачився, отож

і тут не губився.

— А далеко везете?

— Чи далеко везу? Та до вас везу, бо до вас і їду.

Спересердя Іван Смола сплюнув через плече, наче відмагаючись від нечистої сили.

— Та нам дерев’яна сорочка не потрібна!

— Я хочу побалакати з Онисимом Потурнаком...

— І отак посеред білого дня їхали, щоб поговорити з Потурнаком? — дорікнув, скривившись.— Ото хіба що домовина вас і рятує... А якби його не було?

— Кажу, що до Онисима. Є він чи нема?

Не відповівши, є Онисим Потурнак чи його нема, збитий з пантелику несподіваною появою отут, в урочищі Заярному, цього зачучверілого дідка, та ще з домовиною на санях, Іван Смола нерішуче поправив автомат на грудях. І яке діло в нього? Либонь, важко й на справжнє діло чекати. І не скажеш йому — з богом гайда, туди, звідки приїхав. Почухавши потилицю, замугикав пісеньку, яка з давніх часів шевською смолою вчепилася до Івана Смоли:

Мы красные кавалеристы, и про нас

былинники речистые ведут рассказ...

А що дідок непорозуміло глипав на нього, мовив:

— Ну, ходімо... Ха!.. Комедія, мамо, з нас: солдат з мене — та на вас!

— З конем? — запитав Ковтяга.

— Із домовиною!

Іван Смола подався попереду, стиха насвистуючи мелодію про червоних кавалеристів, а Максим Ковтяга правив санками слідом. Ялини сяяли сивою хвоєю та блищали гірляндами лискучих шишок. Сонце яскравим багаттям палахкотіло над лісом, пахло студеною корою і майже невловно пахло бруньками. В березовому та вільховому гіллі хоч і зрідка, але дзвінко перемовлялися пташки.

— Може, санки тут залишимо,— невзабарі мовив Іван Смола.— Бо хтозна...

Що мав на увазі — невідомо, та Максим Ковтяга зрозумів по-своєму: авжеж, не хоче, аби теліпатися з домовиною, дурна прикмета, і йому довелося залишити в лісі санки з поклажею.

Вже наближалися до підошви гори, що темніла виритими печерами (тут упродовж віків вибирали білу глину). Максим Ковтяга вглядався в брудні лишаї ям унизу, сподіваючись щось побачити, але нічого не бачив. Якась незбагненна сила змусила його відірвати погляд від підніжжя гори, поглянути праворуч — і він спіткнувся на рівному місці, так що й Іван Смола здивувався з того.

— Чого це ви, батьку, шкопертаєтеся...

Але, простеживши за поглядом Максима Ковтяги, вмовк розгублено.

А Максим Ковтяга також розгубився, кліпаючи, мружачись, сопучи.

Біля великої купи сухого гілляччя, настягуваного сюди невідомо коли та й так не вивезеного на паливо в будь-яке з найближчих сіл, у білому кожусі наопашки, у зеленій солдатській шапці, з-під якої вибивалося пасмо прямого, як дріт, смолянистого волосся, стояв Онисим Потурнак. На білому, мов крейда, обличчі стриміли розлетисті шпакуваті чорні вуса. Над тонкими й розтягненими, яскравої барви губами аж

загинався карлючкуватий ніс, який начебто й без перенісся випинався прямо з лоба. Темні очі жахтіли тривожною зосередженістю.

У руці Онисим Потурнак тримав пістолет.

І тоді Іван Смола вмить також стривожився, поправив автомат на грудях, отетеріло вглядаючись у плюгавого дідка, якого привів сюди ото, до їхнього нинішнього пристановиська, але, на своє здивоване оторопіння, нічогісінько підозрілого не бачачи ні в його миршавій постаті, ні в вигляді зацькованого обличчя, ні в поведінці.

— Ти кого привів?

Голос різкий — наче сухе дерево затріщало.

Іван Смола оторопіло ще раз глянув на Максима Ковтягу, наче й справді не тямив, кого привів, далі винувато подивився на командира:

— Таж до вас прийшов...

— А ти його знаєш?

— Таж бачив, либонь...

І знову ошелешено подивився на Максима Ковтягу. А в того раптом затремтіли губи, нижня губа відвисла, сіпнулися плечі. Хотів сказати щось, але з горла чудне кигикання рвалося, з-під повік бризкнули сльози.

— Онисиме!..— зашелестів голос.— Та це ж я, Онисиме, хіба не впізнав?

І, заточуючись, раз і вдруге ступив до купи гілляччя.

Онисим Потурнак стояв прямий та непорушний, так і жахтів чорним непримиренним зором, а витягнуту вперед праву руку з пістолетом тримав так, наче ось-ось вистрелить чи то під ноги Максимові Ковтязі, чи то в груди.

Іван Смола, пильнуючи за дідом, зняв із грудей автомат.

— Онисиме, сину мій,— рвалося з дідових грудей плаксиве кигикання,— заступися й помилуй...

— Та хіба це ви? — спитав Онисим Потурнак.

— Та я...— опинився той перед купою гілляччя.

— Хто?

— Та Максим... Ковтяга я...

— Хіба вас не вбили? Мені казали, що вас немає в живих.

— Ой, не вбили...

Іван Смола підступив ближче до них, чатуючи кожен дідів порух, прислухаючись до чудної балачки.

— Марійку вбили... Прийшов тобі сказати... Марії нема.

І, затуливши долонею очі, м’яшкорячи цупкими пальцями обличчя, поза гілляччям вайлувато ступив ближче до Ониси-ма Потурнака. Той, посутенілий на виду, сховав пістолет до кишені ватяних штанів.

— Яку Марію вбили? — поспитав уже не так грізно.

— Та не забув же ти Марію, не забув, пам’ятаєш…

Похитуючись, старий підійшов упритул до Онисима Потурнака, в знемозі похилився на нього, припавши головою до грудей. Здавалося б, Потурнак мав підтримати, обняти, бо старий ледве на ногах тримався, але той стояв із обвислими важкими руками, що стискалися в кулаки.

Іван Смола почувався ні в сих ні в тих, майже нічого не тямлячи з побаченого та почутого, й тепер, здається, лише очікував наказу — що ж йому чинити, бо мав щось чинити.

Старий схлипував на грудях Онисима Потурнака, що стояв із закам’янілим обличчям, а з цього закам’янілого обличчя важкий погляд чіпких очей линув то на Івана Смолу, то по міжгір’ю, то на підошву гори, поточеної вибуртуваними печерами, в яких вони зараз і переховувалися.

— То ви таки добре знайомі?.. Онисиме Карповичу?..— лагідно-вибачливим голосом озвався Іван Смола, переступаючи з ноги на ногу.

Онисим Потурнак пожував довгими губами й нічого не відповів.

У цей же час поміж кущів і появився мишастий кінь, запряжений у санки-розшивні, а на санках — домовина.

— Що це таке? — позвірішав Потурнак, сторопівши від несподіванки.

— Санки… й кінь,— спромігся на слово Іван Смола.

— Та бачу, що санки й кінь! — ще дужче визвірився Онисим Потурнак, різким порухом грудей відштовхуючи від себе згорьованого діда.— Я тебе питаю — що це таке?!

Максим Ковтяга, оговтуючись, пояснив:

— Домовину везу.

— Чию домовину? Куди?

— Свою домовину везу... для Марійки... та я ж казав тобі...

Кінь зупинився біля купи сухого гіллячча.

— Иди на пост, Іване,— наказав Онисим Потурнак.,— Ми з тобою ще побалакаємо.

Іван Смола, перекинувши автомат через плече, подався поміж ялинами, й скоро його постать зникла поміж свіжої хвої.

Онисим Потурнак провів поглядом окоренкувату міцну постать Івана Смоли, прислухаючись до скупих звуків у лісі. Широкі ніздрі гачкуватого носа роздималися, серце в грудях билося прискорено, в антрацитового поблиску очах плескала-ся тривога.

— Значить, ти живий, батьку...

— Краще б не жити.

— А мені таке вже вспіли набалакати... Наче ти богу душу віддав.

— Зі мною душа моя.

— А Марія? Що ти сказав про Марію? Чи мені причу-* лося?

— Марію в криницю кинули... Вбили і втопили Марію.

— В яку криницю?

— Та в яку... Ти воду пив із тієї криниці.

— Хто ж це таку наругу вчинив?

— Хтось уночі... Хіба признається...

— Хто б це міг? А люди що кажуть?

— А що люди?.. Вже не вернеш.— Максим Ковтяга підвів голову й подивився затуманеними очима.— Чим же вона завинила? Перед ким?

Губи в Онисима Потурнака сіпнулися, підборіддя несподівано затремтіло:

— Ти в мене питаєш?

Максим Ковтяга кліпав плаксиво, на кінчику посинілого носа здригалася прозора краплина.

Онисим Потурнак, сутулячись, подався від купи гілляччя, й здавалося, він скоро зникне поміж деревами. Старий Ковтяга дивився вслід... Бо на кого ж йому тоді сподіватися?.. Голова звісилась на груди. На мить здалося, що все чи сниться, чи мариться, бо все це не може відбуватися насправді.

Зашурхотів сніг — це повертався Онисим Потурнак.

— Батьку... Максиме Івановичу, ти чого приїхав? —> озвався.

Ковтяга хлюпнув на нього сивою млою очей.

— Чого, питаю, в лісі?.. Отут, де наш загін? Може, й слід привів за собою?

— Та Марія ж... За Марію сказати...

— А домовина?

— Моя домовина... для Марії...

— Й домовину ото повіз до лісу?

Почуваючись ні в сих ні в тих, почуваючись винуватим (а й справді, посеред білого дня притюпачив сюди, а й справді, міг навести на їхній слід, а за ними та й так по лісах довколишніх та селах ганяються, та ще й оця домовина...), Максим Ковтяга відчув, що змушений захищатися, а тому-то несподівано й для самого себе зібрався на силі, його миршаве кістляве обличчя наколющилося.

— Запаморочилося в голові — от і до тебе, горе повело та біда. Бо до кого ще, як не до тебе? Скільки разів, Онисиме, ти казав: "І пальцем не дам нікому торкнути Марію". Скільки балакав: "Марія для мене — як рідна, і Ганнуся — як своя дочка". Скільки разів говорив: "Коли з Маріїним чоловіком щось на фронті станеться — нікому не віддам і дочку її вдочерю"... Чи, може, я вигадую, га?

Тут до них непомітно підійшов геть низенький чоловічок. Ну такий собі чоловічок — зростом із пеньок. І цей одземку" ватий пеньок у валянках, які гармошкою грали на його опецькуватих ногах, куца куфайка на огузькуватій постаті. Здавалося, з половину цього чоловічка складала велика та кругла голова з очима косого розтину, з приплюснутим носом, з розплесканими губами. Шия густими сальними складками малиновим сяйвом світилася з розхристаної сорочки.

— Чого він кричить? — озвався цей одземкуватий ценьок, підозріливо глипаючи на Максима Ковтягу й запитально — на Онисима Потурнака.

— Хай покричить, Федоре,— спокійно мовив той.— Хай викричиться...

— Ну, коли таке діло...—.згідливо буркнув Федір.

— Батьку... Максиме Івановичу!.. Говори, чого ж...

— То до кого ж мені було їхати, як не до тебе?.. Горе повело... Думав, що це й твоє горе, а в тебе хоч би сльозина...

— Розучився за війну плакати,— мовив Онисим Пбтурнак.

— Герої не плачуть,— докинув низенький чоловічок, який не стояв на місці, а весь час тупцював довкола них, заходячи то спереду, то ззаду.

У Онисима Потурнака було холодне, рішуче обличчя людини, яка звідала бур не тільки в житті, а й у душі своїй пережила ще важчі.

— Значить, так, батьку... Максиме Івановичу... Марія — золота душа. Але ж війна не вибирає, всіх косить, а коли й вибирає, то саме такі золоті душі... Марія — на совісті війни... Та про яку там совість війни й казати!

Максим Ковтяга слухав і, либонь, нічого втямити з почутого був не годен, суплячись куцими бровами, а вони й не супилися, надаючи його обличчю розгубленого й водночас кумедного виразу.

Одземкуватий чоловік тупцяв довкола них, поглядаючи на Онисима Потурнака очима відданими й захопленими.

— Війна ще огризається,— мовив той,— наче скажений звір, але цей скажений звір уже скоро загине від наших рук...

Максимові Ковтязі чомусь здавалося, що то й не Онисим Потурнак говорить, а хтось інший, той, хто сховався й сидить у нього всередині. Ото хіба що голос у них схожий, а насправді хтось таки інший, інший,— і він навіть пильно раз і вдруге заглянув Онисимові Потурнаку до рота, де за частоколом зубів і сподівався вгледіти отого іншого, бо мав би хоч трохи виглянути, бодай дрібненькою дещицею виказати себе.

— Каратели оскаженіли, всякі зондеркоманди несамови-тіють... Чули за Нову Греблю? Палять, не жаліють ні дітей, ні старих. Та й за мою сім'ю, либонь, не забули? Старих моїх батька-матір побили, дітей із жінкою в хаті спалили живцем. За мене, значить, спалили, бо хтось виказав. А хто виказав? Таки ж свої виказали...

— Ми до них ще доберемося,— докинув Федір, мнучи та мнучи довкола пухнастий сніг.

— А таки доберемося,— гуркнув жорновими звуками голосу Онисим Потурнак.— І коріння їхнього не залишиться на нашій священній землі. І поквитаємося, батьку, за твою Марію. За твою і мою Марію. За старим нашим слов'янським звичаєм — око за око і зуб за зуб... А ти правду сказав, що Марія для мене за рідну була.— І звернувся до Федора: — Ти про цю жінку чув щось?

— Либонь, не чув,— покрутив той головою.

— Про таких після війни пісні співатимуть, легенди складатимуть, такі після війни оживуть у пам'яті народній...

Говорив неквапливо, впевнено, твердий голос погуркував, а Максимові Ковтязі все здавалось, що то хтось інший говорить, заховавшись у круто випнутих грудях Онисимових, і ось зараз той інший хоч трішечки визирне з-за частоколу міцних, ледь пожовтілих від тютюну зубів. Але слухав би й слухав, якби тільки зоставатись тут, у лісі,

якби тільки не повертатися в Глибокі Колодязі, де знов доведеться побачити, що ніщо не приснилося, не примарилося.

— І я ніколи не забуду її добра, й твого добра не забуду, Максиме Івановичу. От ти не партизан, еге ж? Скажімо, як от оцей Федір,— і поплескав по плечу опецькуватого чоловічка, який сягав йому до пояса. — Але скільки ж ти допоміг нам, і Марія багато допомогла... Чи не за цю допомогу її скарали?.. А за тобою часом не чатують?

Максимові Ковтязі кортіло сказати за нічну сьогоднішню пригоду в стодолі, в нього й досі нила потилиця, але не сказав, бо сам до пуття був не годен втямити ту пригоду. Якийсь Микола з Хащуватого, недужий, опинився чомусь у стодолі, не міг дійти до хати, може, й у живих досі нема. Хтось послав його... А хто?.. А чого?..

— Знаю, що горе привело тебе сюди... Міг би й не застати нас тут, бо на місці не сидимо, сьогодні в лісі, а завтра — розійшлися по хатах, а там знову гуртом зібралися... Але дивися не наведи нікого на наш слід... А тепер уже рушай до села, бо й так загомонілися... Я ще дам знати про себе, жди, й Гані допоможу.

Максим Ковтяга збив із лоба шапку, що наповзла на брови, вже хотів іти, як Онисим Потурнак усміхнувся холодною скупою усмішкою:

— Довго житимеш, батьку... Максиме Івановичу! — И знову поплескав по плечу товкущого Федора, що тупцювався біля них.— Чув, Федоре? Чутка дійшла до мене, що немає батька, а він ось, живий і невшкоджений.

На смагло-зеленкуватому обличчі Федора залисніла усмішка.

— Значить, довго житиме!.. Ну, рушай, батьку, бог тобі в поміч. Скоро здибаємося, тільки я вже сам навідаюся до тебе, чув?.. Федоре, проведи батька...

Максим Ковтяга з-поміж купи сухого гілляччя висмикнув замашного ліщинового прута, аби поганяти коня, й поволеньки почвалав поміж ялин, які сяяли сивою хвоєю та лискучими шишками. Не прислухався, чи хтось іде слідом за ним. На душі було так, наче у вулику, з якого димом викурено бджолиний рій.

День стояв навдивовижу погожий, але той день був начебто' не для Максима Ковтяги, й сонце світило не для' нього, й поодинокі пташки майже весняним щебетом озивалися не до нього. Мишастий кінь повернув голову, стежачи за його наближенням. Господи, і як би він обертався без коня, який несподівано опинився в його руках?

Біля санок зупинився. А де ж Федір? Мав би йти слідом, але нема. Тоді Максим Ковтяга повернув трохи назад і з-за хвої спостеріг, що Федір чомусь не рушив слідом за ним за наказом командира, що вдвох вони стоять біля купи гілляччя, розмовляють, кидаючи довгі позирки в його бік.

Зрештою, Онисим Потурнак обернувся і, рівно тримаючи голову на прямих та негнучких плечах, подався до крейдяної гори, повіспованої сірими цятами печер, а низенький окоренкуватий Федір проворно покотився сюди, до Максима Ковтяги.

Його смагло-зеленкувате обличчя поземлистішало й тарган-куваті бузинові очі поглибшали та погострішали.

— Проведу вас...— Місця на санках не було, Федір без вагання сів на домовину.— Рушаймо, чи що...

Максим Ковтяга смикнув за віжки, обертаючи коня. Во-станнє окинувши поглядом підніжжя крейдяної гори й марно пошукавши поміж дерев вигинисту командирську постать, Максим Ковтяга зітхнув протяжним подихом, у якому почулися і розпач, і жаль.

— Сідайте, батьку, й ви в домовину,— всміхнувся Федір.

— Снігу багато, кінь не потягне.

Скоро почулося легке, наче аж пташине посвистування десь поблизу в лісі, й на те посвистування Федір відповів так само стиха, причаєно, по-пташиному. Ага, десь тут має вартувати Іван Смола, це він знак подає, сховавшись так, що не видно. Бач, хлопці своє діло знають, а він ото... А він ото не подався з домовиною в село, а понесло його до партизанського стійбища, наче в лісових хлопців немає своїх клопотів, то він їм своє привіз. Ех, що то голова вже дурна, очманіла — сім пудів диму в голові,' та й усе.

Не знав, скільки й куди проводжатиме його оцей ширший ніж довший Федір, та й нащо проводжати? А може, йому треба під'їхати кудись, хіба ж вони відкрито признаватимуться? То нехай собі їде, не пересидить домовини.

Дісталися берега річки, вже й на скрижаніле полотно виїхали, тут Максим Ковтяга й примостився в передку саней, бо кінь подужає тягнути по кризі.

— Якийсь чудний ви, батьку,— почулося за спиною.— Правду про вас каже Потуриак.

— Яку правду?

Глянув через плече — якесь недобре, підозріливе обличчя було в цього Федора, що розкарячив короткі ноги на його домовині.

— Й чого було посеред білого дня плуганитися до нас? Аби хто назирці кинувся за вами?

— В кого ж я міг шукати захисту, як не в Онисима? От і повело мене...

— А хто він такий для вас, що до нього?

— Як то хто? Він — Потурнак!

— А дорогу звідки знаєте?

— Від Потуриака.

— Від нього? — не повірив Федір.

— А то ж від кого,— наче аж образився Максим Ковтяга.— Я ж його добре знаю.

— Знаєте добре?

— Авжеж. Бо в кого він мав притулок? — Максим Ковтяга знову обернувся через плече і, зауваживши недовіру на плескатому Федоровому обличчі, мовив: — Потурнак довго мав у мене притулок. І в моєї дочки Марії.. Як не в мене, то в неї, як не в неї, то в мене. За сина став для мене.

— Та що ви кажете, батьку!

— Що кажу? Правду кажу.

— Чудна якась ваша правда, не віриться.

— І не тільки в мене та в дочки мав притулок,— звірявся цьому партизанові Максим Ковтяга. Звірявся, як своєму, як спільникові.— А й також у Калістрата Кописточки переховувався довго.

— У Калістрата Кописточки?

— Еге ж, із Глибоких Колодязів, мій товариш. Я й завів якось уночі Потурнака до Кописточки, в нього хата на околиці, від лісу. Вважай, він у нашому селі й вижив, і порятувався.

Несподівано одземкуватий Федір якось дивно звалився з домовини на лід, звалився на коліна, та відразу ж підхопився, проворно вибіг поперед коня, схопив за вуздечку, аж кінь захропів.

— Стійте! — наказав.

Максим Ковтяга дивився на нього з отетерінням.

— Ви оце все правду мені розказуєте? — поспитав насур-монений із вигляду Федір, ступивши ближче до санок, світячи розбишакуватими злими очима.

— А чого ж неправду? — пробурмотів Максим Ковтяга.

— Чи вас так хтось навчив говорити?

— Навчив? Мене? Хто навчив? Одчепися від мене, хлопче.

— Та не міг Потурнак стільки переховуватися!

— Як то не міг? Переховувався... То на горищі, то в стодолі, а то просто на печі. Я його поїв і годував. І чоботи йому був справив, бо сам шию... Так само ховався в Марії, і в Калістрата Кописточки.

Сонце вже звернуло з полудня, било в очі, й Максим Ковтяга мружився проти сонця. Санки стояли посеред білої замерзлої річки, й могло здатися, що наокіл у зимовій пустелі далеко нікого нема.

— Занедужав у Калістрата весною в сорок другому році, два місяці мертвою колодою пролежав, уже думали, що богу душу віддасть. Але очуняв, оклигав, бо Калістрат напитав якусь бабу-знахарку, ця баба на травах зналася, от і відпоїли.

— Таж здоровий Потурнак!

— Здоровий, хто каже, що ні... Але і в Марії лежав, це вже восени, теж у сорок другому. Теж виходили, Марія лікувала, а то згорів би від жару.

Губи в Федора геть потоншали, очі повужчали, посіріли щоки,— таки не вірилось у почуте, наче обманювали. Та чи став би його обманювати цей убитий горем, згорблений у плечах дід? Але ж таке з доброго дива плеще про Потурнака, що важко повірити, коли добре знаєш, що командир їхній ніколи й ні в кого не переховувався, що в тилу залишений для підпільної роботи, що воює з першого дня війни, слава про нього в їхньому краю прокотилася широка. Та й почуте від цього діда зовсім не в’яжеться з тим, що почув він, Федір, щойно в лісі від свого командира про цього діда. Може, відчуває щось своєю наполоханою душею, може, здогадується, а тому-то отак дурнувато хитрує? Але не схоже, щоб хитрував, якийсь він дуже простодушний, а для хитрощів розум потрібен порский та слизький, наче в’юн, еге ж, наче в’юн, а в старого немає такого розуму, не видно.

— Ой, понабалакували ж ви, батьку!..

А Максим Ковтяга лиш повіками кліпав.

— Дурником прикидаєтесь, еге ж?

— Дурником?.. Яким?.. Чого?..

— А то й не знаєте! — Й лиха погроза почулася в діжкуватому голосі, що гув десь аж у надрах випнутих колесом грудей.— А куди це ви так дивитеся, га?..

Максим Ковтяга, сидячи в санках, дивився на Федора, на його з доброго дива розгніване обличчя. А якої хороби гніва-, тися? И що такого почув, що гнівається?.. И водночас Ковтяга дивився обіч Федора, обіч мишастого коня, бо ген-ген удалині, на білому полотні криги, побачив запряжені двокінь великі санки.

Запряжені двокінь санки хутко наближалися по річці сюди, до них.

Мимоволі Федір обернувся й також умить застеріг санки, які слалися по річці. Він відпустив мишастого коня, важко сів на домовині і якимось незнайомим посірілим голосом наказав:

— Поїхали.

Максим Ковтяга ледь торкнувся лозиною кінської здухви-ни, кінь рушив, а вже тоді поспитав:

— Куди їхати?

— Чи ви забули, куди їдете? — І, пильно вглядаючи у білу річкову просторінь, зашепотів: — У разі чого кажіть, що я вам збивав домовину... Що їздили до мене в Гориничі... А звати мене Федір Маковій.— Сапко передихнувши, запитав: — Хто ж це їде?

— Либонь, поліцаї.

— Знаєте їх?

— Либонь, брати Куниці... Ще хтось...

— Ну ж, дивіться мені, батьку...

З поліцайських саней уже зовсім близько знагла озвалася хрипка гармошка, вибухнув сміх. Максим Ковтяга, зминаючи, притримуючи коня, взяв праворуч. Ось поліцайські санки наблизилися, ось порівнялися, почулося надсадне хропіння, перебалакування об кригу підкутих копит, почувся шелест-посвист полозків. На санках вигойдувалося кілька постатей у кожухах, розпашілі обличчя розпеченими чавунцями цвіли з-під лахматих шапок, на обличчях плавали-тріпотіли білозубі усмішки. Все це хутко промайнуло, бо санки проскочили мимо.

— Пронесло,— видихнув Федір Маковій.

Але поліцайські санки, описавши широке півколо, вже повернули слідом за ними. Пролунали лайка й крик:

— Стійте!

Федір Маковій простягнув руки до віжок і, здається, хотів смикнути, підохотити мишастого, та раптом його руки зів’яли й опустилися.

— Стійте... вашу маму!.. Хто такі?.. Ану злазьте!

Максим Ковтяга поволеньки ступив на лід. Коліна в нього

тремтіли. Справді наскочили на них брати Куниці — Василь та Михайло, знані в селі й поза селом як злі, недобрі відчаюхи. Народжені від двох різних матерів, зате від одного батька — байди-гультіпаки Григора, якому таки невдовзі перед війною хтось уночі проламав ломом череп-довбешку за його походеньки, обидва брати майже не відрізнялися один від одного. В стані гнучкі, гостроносі, чорноокі, з розвихреними смоляними чубами, вони й говорили однаковими

глухуватими голосами, в яких бриніла лукава ласка, й ходу мали по-кошачому м’яку, й пісень любили співати і знали їх безліч.

Чи не єдина відміна між братами — у старшого Василя білів поздовжній рубець на підборідді, а в молодшого Михайла — звивався на лівій щоці. На ці відзнаки розжилися вони в бійках, та й то не в своєму селі, а по сусідніх, бо зальотниками вдалися в свого батька.

Біля них на санках, застелених рядном, сидів Кирило Ста-сюк, неабиякий мовчун, із якого витягнути слово — навіть обценьками важко. Дебелий, плечистий, завжди розхристаний (здоров’ям так і пашів), зараз у гандрабатих руках тримав напіврозтягнену гармошку, яка хвилю тому зойкнула — й втихла.

Всі троє були перев’язані білими рушниками, в усіх була зброя.

— О, дід Максим! — наче аж здивувався Василь Куниця, впізнавши старого.— Звідки це ви їдете?

— З Гориничів їду... в Глибокі Колодязі.

— А чого носило в Гориничі?

— Ось домовину везу... Марійку треба хоронити.

Вони, всі троє, подивилися на домовину, яку начебто досі не бачили, хоч вона й лежала на санках.

— Хто ж його порішив Марійку? — збив шапку набакир Василь Куниця.— Чужі чи свої?

— Чужі б порішили за добро, а яке в не! добро? — озвався молодший брат Михайло Куниця.— Не інакше, як свої.

— Ото звірі! — це Василь Куниця.

— Куди звірам проти людей! — це Михайло Куниця. І кивнув на мовчазного, похмурого Федора Маковія: — А це хто такий?

— З Гориничів,— озвався Ковтяга.— Домовину збивав мені.

— Збивав домовину? — здивувався старший брат Куниця.— А ви ж самі такий майстер, що пошукати.

— Майстер не майстер, а тут готова в нього.

— Куди ж це ти? — приглядався Василь Куниця до вкляклого на снігу Маковія Федора.— Чого слідом за своїм товаром?

"Ох і вскочив! — билося в голові, проте глузд його зоставався навдивовижу холодний, і навіть щоки схолодніли від отієї густої стужі, що ринула десь ізсередини.— Чи вдасться так легко вискочити, як легко вскочив?"

Федору Маковію не тільки за останні роки, а й раніше часто доводилося бувати в бувальцях. Йому як на роду було написано — з однієї халепи та в іншу. Тому його раніше і в рідному селі, й тепер у їхньому нечисленному загоні намагалися не те що оминати, а триматись осторонь від нього. Коли в їхньому лісовому ділі комусь не таланило, то стало звичкою казати: "Як Маковій!"

Тепер він, стоячи біля санок із домовиною, гострими напруженими очима вловлював кожен порух надмірно приязних та веселих братів Куниць, а також дебелого мовчазного Кирила Стасюка, що сидів із затихлою гармошкою на колінах та з пригаслою усмішкою на розпашілих, пухких щоках.

Пізно було боронитися, пізно.

Федір Маковій миттєвим позирком оглянув пустельну замерзлу річку, що іскрилася від яскравого сонця, оглянув чорний ліс на березі — і не добіжиш, і не сховаєшся. І чомусь уже не сумнівався в тому, що тепер його доля — в руках оцього Максима Ковтяги, з яким його й послано, але він так і не встиг виконати наказу. Не встиг виконати наказу — на свою ж таки голову.

Але ж бач, послухався — й про Гориничі сказав... І що домовину везе з Гориничів від нього... І Федір Маковій мовив:

— Еге ж, їду слідом за своїм товаром.

— І чого б то? — засміявся старший із братів Куниць.

Тоді озвався Максим Ковтяга:

— Похорони — це похорони, роботи вистачить і для нього... Не люди придумали цю роботу, а сам господь бог.

— Ех, діди-парубки! — озвався молодший із Куниць.— Знайшли роботу — з сирою землею вінчання!

— Ми цієї роботи не вибирали,— впевнено сказав Федір Маковій. І ліктем штурхнув під бік Максгіма Ковтягу: — Правда ж, батьку?

— Горе — ото й усе вінчання,— мовив той.

І раптом Кирило Стасюк розтягнув гармошку, й вона дурнувато скрикнула на всю річку, на прибережний ліс.

— О, чуєте? О, бачите? — показав на нього чубатою головою старший Куниця.— Ми його женимо!

— Тому й у рушниках? — і зовсім оговтавшись, бадьоро запитав Федір Маковій.

— Тому й у рушниках!

— Сваталися? Вже вас і перев’язали?

— Е-е, ми самі себе перев’язали рушниками!

— Як то? — не втямив Федір Маковій.

— А як? — зареготав старший брат Куниця.— Ти, звісно, в Куманівці бував? Бував. А в Куманівці живеться й досі добре, бо ніхто їх не бив і не палив ніколи. Ото хіба що колгоспи та голод, а так більше нічого, навіть німець їх не зачепив. А де найбільше дівок доспіло, що в самому соку? В Куманів-ці. Ну, нашому ото мисливцеві,— й кивнув на мовчазного Кирила Стасюка, що слухав так, наче про когось іншого,— приспічило женитися саме в Куманівку. Знайшов там собі Галю, вчительську дочку. Поїхали до Галі, а дівка не хоче, винесла нам натурального гарбуза. Ну! Конфуз. Ми з конфузом додому, вдома трохи випили, самі себе поперев’язували рушниками, ха-ха-ха, й тепер їдемо назад до Галі, бо він,— і знову кивнув на мовчазного,Кирила Стасюка,— ще дужче її спонаравив. Ну, тепер уже не відмовить! І де візьме другого гарбуза? О, слухай! Ти на гармошці часом не граєш?

— Граю,— зізнався Федір Маковій.

— Ану заграй,— наказав старший Куниця.

Федір Маковій узяв гармошку, заграв стиха.

— О, поїхали з нами!

— Куди? — не втямив той.

— Як то куди? В Куманівку. Ти гратимеш, а ми сватати^ мемося. Бо наш жених і зовсім не вміє грати, й ніхто з нас не вміє. Ну, поїхали.

— Та я ж на похорони... Бери свою гармошку...

— Чи тобі не однаково, де чарку випити? Чи на весіллі, чи на похороні?

И чорна підозра, що закралася в душу, знову вдарила холодом, він гострим поглядом ковзнув по Максимові Ков-тязі.

— Як же я без нього,— сказав той.

— В Глибокому Колодязі знайдеться кому і цвях у віко забити, й грудку землі в яму кинути,— мовив молодший брат Куниця.— А де ми ще знайдемо таких бояр для сватання... Кириле, проси!

Нарешті телеватий Кирило Стасюк лантухом зсунувся з санок, а що на нього всі дивилися запитально, мусив розімк-нути губи:

— Прошу...

— Ну й жених, ну й залицяльник! — зареготав старший брат Куниця. — Хіба так просять і так залицяються?.. Бач, не хочуть іти. А як вони сміють не слухатися, коли ти — влада? Проси так, щоб послухали!.. Бо й жінка ніколи не слухатиме.

Дурнувато поблимавши на всіх, Кирило Стасюк, либонь, здогадався, чого від нього вимагають. Потупішавши рум’яним обличчям, зціпивши зуби, він виставив перед собою гвинтівку:

— Прошу вас!..

— Таж похорон! — затрусився щуплою постаттю Максим Ковтяга.— Таж Марійка моя...

— Скажи, Кириле, що встигнуть поховати,— порадив старший брат Куниця.

— В землю завжди зарити зариєте,— буркнув той.— Поїхали, гайда.

— Великим гуртом легше свататися,— шкірив зуби молодший брат Куниця.

— Та ми ж... Беріть свою гармошку...— відняло мову в Маковія, бо хто б міг подумати, що все так обернеться.— Скажіть, батьку...

Але Максим Ковтяга тільки сурмонився приречено.

— То ти мені щастя не хочеш? — скрикнув Кирило Ста--сюк.— І що ти за їден — тобі легше людину в яму класти?

Брати Куниці сипнули сухим смішком, наче порошею по льоду.

— Ех, поїхали! — скрикнув Федір Маковій, сідаючи верхи на домовину з гармошкою в руках.— Поганяйте, батьку.

Що зоставалося чинити Максимові Ковтязі? Сперечатися з п’яними поліцаями? А хіба щось можна доказати?.. А чи стьобнути лозиною мишастого — та й гайда своєю дорогою, на Глибокі Колодязі? Але ж у них зброя, та й на розправу ці .хлопці хуткі, баритися не стануть.

Бач, і Федір Маковій уже вмостився верхи на домовині, й він уже згодився їхати. А коли згодився, то варить щось своєю головою. Значить, і його вже треба слухатися, щоб не підвести.

Якось воно буде, якось буде. Старший Куниця шмагнув їхнього мишастого, шмагнув своїх коней — і санки покотилися по замерзлій річці. Аж димлячись кумачевим обличчям, Кирило Стасюк ревнув горлом:

— Давай музику!

Приплюснуті ніздрі в Федора Маковія ще дужче роз-плюснулися, коржаве обличчя ще дужче розкоржавілося — і в шалі дикому він із грудей гармошки, рвонувши її, видер музику. Це була музика-зойк, що покотилася довкруж, далі цей зойк обернувся на стогін, а стогін на шпаркі, молодцюваті видрібці, які заквапилися буйним хмільним потоптом,— не спинити.

Голова в Максима Ковтяги смикалась, мов куль соломи.

Скоро з річки звернули ліворуч, тепер санки покотилися через чагарі, за чагарями — прослалося поле.

— Грай! — в одну горлянку ревли брати Куниці.

Хмільним усміхом сяяло рум’яне обличчя в Кирила Ста-

сюка.

В полі зупинилися, підкріпившись горілкою, залили в пельку й Федору Маковієві, який не давався,— й далі їхали з голосною, шарпливою музикою, яка начебто хильнула разом з компанією, а тому, здавалося, вискочить із саней і ви-хилясом подасться в поле. Може, й

подалася б, але Маковій не відпускав, тримав біля себе, горнучи до грудей.

Сонце стояло пополудні, коли в’їхали в Куманівку, що розляглася по горбках над широким ставом. Біля хати під червоною черепицею спинилися. Брати Куниці вивалилися на дорогу, прихопивши молодого, який одразу своїми дужими руками й підвів братів на ноги. Коли вони втрьох марно намагалися пропхатися в тісну хвіртку, Федір Маковій стулив гармошку, вже й на домовину її поклав.

— Ну, батьку...— мовив.

Почувши, що гармошка вмовкла, з хвіртки обернувся старший брат Куниця:

— Гайда в хату!.. З музикою!

Федір Маковій як зав'язнув на домовині.

Тоді вони втрьох обернулися розкуйовдженими, набакире-ними головами.

— Весільної! — зареготав молодший брат Куниця.— И попереду!

Гармошка важко звелася в цупких руках, важко зарипіла в снігу, обминула вже за хвірткою сватів — і задзвеніла.

— Діду, гайда!

И Максим Ковтяга подався слідом за ними на святково біле подвір'я, де цегляна хата цвіла здивованими голубими вікнами, за якими означувалися блакитняві мережані занавіски.

Смикнули за клямку дверей — не відчинилися.

— Давай голоснішу музику, аби почули!

І гармошка так зайшлася, що ген-ген на подвір’ях майнула одна людська постать, друга людська постать вигулькнула й зникла. В сінях німувала тиша. Тоді старший брат Куниця зняв із плеча гвинтівку — І від раптового пострілу сухо ляснула, задеренчала шибка, вмазана в стіну хліва.

Максим Ковтяга озвався:

— Нема людей... Чого ж стріляти...

Федір Маковій грав на гармошці, і його косого розтину очі повужчали, тонкі губи й зовсім спавутинилися.

— Ну, Кириле! — сапнув старший брат Куниця.— Др-р-ружно!.. Раз!.. Два!.. Три!..

Від важкого удару їхніх здерев’янілих плечей двері хряснули— й провалилися в сіни, а вони мало не перевертом впали всередину.

— Та що ж це ви...— сам собі стиха проказав Максим Ковтяга, бо його б однаково не почули.

— Де музика? — долинуло з сіней.

Зашпортуючись, наче не на своїх ногах, Федір Маковій натоптуватим кулем перевалився через поріг. І зразу ж у сінях розпачливо гримнула гармошка, а потім уже почулася з хати, спершу лунко, далі — наче їй долонею затулили рота: зачинилися хатні двері.

Максим Ковтяга, стоячи біля вікна, гадав, що зараз уся ця п’яна, під музику гармошки, дика веремія висотається надвір, бо що ж там чинити в хаті? Йому паморочилися па-мороки, а серце колотилося в грудях зловленою пташкою, захлялою, немічною, якій краще вже в неволі скніти, ніж потикатися на волю. Осклілими очима бачив зрідка там і сям по людських обійстях далекі постаті, які хутко зникали, й зимове село здавалося заснулим посеред білого дня.

Господи, а йому ж треба в Глибокі Колодязі! Може б, сісти на санки і їхати своєю дорогою, поки вони там воловодяться в хаті? Він уже й ступив до воріт, але спинився, згадавши Федора Маковія. Чи можна отак залишити його тут у гурті п’яних поліцаїв? Неодмінно потім про все доведеться оповідати Онисимові Потурнакові. А що розповість, коли, крий боже, якась халепа, що й не вгадаєш? Хіба комусь потім розкажеш, коли й сам не бачив?

Максим Ковтяга переминався в ноги на ногу. В хаті зойкнула гармошка, наче їй спершу здушили горло, та вона вирвалася. Снігурі, що сіли побіля хліва на вишню, обнизавши її гілля жаристими щебетливими квітами, від того по-гуку-схлипу гармошки зірвалися й полетіли геть.

Скніючи зіщуленою душею, Максим Ковтяга дедалі більше усвідомлював, що мусить таки чекати Федора Маковія. Мусить, бо коли вдвох, то це таки вдвох у халепі, та й знаєш ти цю халепу, а не тікаєш від неї, щоб потім, не відаючи, доказувати щось та мучитись.

Кинувши лозину в сніг, він ступив у сіни.

— О, ще один сват у хату...— засміявся старший брат Куниця, сидячи на ослоні біля мисника.— Заходьте, батьку, без вас каша не звариться. То ви знаєте, чого двері було замкнуто? Надумали від нас ховатися! Галя надумала ховатися від свого щастя, бо молода, бо нетямуща, бо й сама до пуття не відає, яке щастя їй до рук іде.

Поряд із ним на ослоні чи то куняв, чи то зморено спочивав молодший брат Куниця, а що пасмо чуба розвихрилося над оком, то подмухом угору раз у раз намагався звіяти, а пасмо знову осипалося.

— Галю, то де ж твоя матуся Лукія Данилівна? Звіялася з хати? — допитувався старший брат Куниця.— То ми й без неї посватаємося.

За столом, застеленим білою скатеркою, сиділа блідіша стіни русява Галя, зодягнена в заяложену домашню кацавейку, з якої виглядала вишита в хрестик приношена блузка. Біля Галі горбився громіздкими плечима Кирило Стасюк, намагаючись покласти їй руку на 'плече, але дівчина порухом руки весь час струшувала його руку.

— Думаєш, піднесла нам гарбуза — та й усе? Ха, а ми звинулися додому — й знову до тебе. А чого? Бо любить тебе Кирило, бо не може без тебе.

Максим Ковтяга стояв у порозі й дослухався до печі, бо там на черені щось ворушилося, наче миші в просі.

— Музику!

Федір Маковій, що сидів посеред хати на клишоногому стільчику, зопалу смикнув гармошку.

— Та задушевніше!

Наче мороз виморозив Галине обличчя, так воно побіліло, очі світилися глибоким та пекучим цвітом барвінку.

— Чи, може, когось чекаєш? Із красними хтось має прийти? Ну, ти скажи, а ми цікаві почути. Хто там у тебе із красними, га? Кращий від Кирила?

— Хлопці, та дайте ви спокій дівчині,— озвався Максим Ковтяга.— Вона ж іще зовсім дитина.

Знову наче миші в просі зашелестіли на печі.

Тут до хати, відштовхнувши в порозі плечем Максима Ковтягу, наче хура соломи в’їхала — до самої стелі кучмами сягала ця розсядиста хура, мала дві голоблі, а в голоблях — якісь вузли, й скоро з тих вузлів на стіл виставлено горілку, хліб та сало, й хура загуркотіла не так голосом, як залізними ободами по каміняччю:

— Знову, хлопці? А я знову для вас! Галю, де ще таку вірну любов знайдеш? Нема ж у тебе нікого, аби чекати, хіба я не знаю? Кириле, та любить вона тебе, любить, по очах її бачу, тільки не признається, бо тільки ж сімнадцять годоч-ків їй. Не я буду ваш дядько Захар Захарович Куниця, коли разом не посватаємо Галю. Нема в тебе, Галю, скарбів ніяких, гола ти, бо й твоя мати-вчителька гола, та маєш ти такі скарби, такі багатства, які не в кожної дівки знайдеш. Ну, будьмо, щоб нам добре велося!

Горілка забулькала в череп’яні кухлі, з рук-голобель Захара Захаровича кожне випило, навіть Маковій, а що Максим Ковтяга відвернувся, то череп’яний кухоль брязнув йому на зубах, губи мимохіть розімкнулися — й горілка полилася в горло, на підборіддя, на шию.

Галя за столом заплющилась і тремтіла.

Поряд із нею перев’язаний рушником Кирило Стасюк, либонь, уже димів від спожитої за цілий день горілки.

— То кажи, Галю! — весело наказав дядько Захар.

— Що казати? — прошепотіла вона.

її шепіт наче збудив Кирилову праву руку, ця рука сп’я-лася на дівоче плече,— проте дівоче плече знову струсило її.

— Кажи, що любиш Кирила, що віддасишся за нього.

— Я вже сказала,— прошепотіла вона.— Знаєте.

— Що сказала — те вже чули, а що скажеш — те почуємо.

І тут якийсь рейвах зчинився на печі, скотився поповзом

на лежанку русявий хлопчина, схожий на Галю, з таким самим блідим, наче вимороженим морозом обличчям і з такими самими синіми барвінками очей під чорними бровами. Хлопчиною колотило, він весь тремтів. Поповзом скотившись із лежанки на долівку, здавалося, цей хлопчина щодуху кудись дремене, але він оторопіло завмер — і стояв, розчепіривши руки перед собою.

— О, Васько з неба звалився,— мовив дядько Захар.

Брати Куниці дружно засміялися, що той звалився не з

печі, а з неба.

—1 А чого Васько звалився з неба? — вів далі дядько Захар.— Аби віддати свою сестру заміж. Так?

На крейдяному лиці у Васька губи сіпалися, як попечені.

— Тож віддавай, віддавай її, а ми візьмемо.

Раптово з очей Васькових бризкнули сльози.

— Та відступіться ви,— пробубонів Максим Ковтяга, але його ніхто не почув.

Гармошка наче впилася своєю музикою, закунявши на круглих колінах у Федора Маковія.

— Може, тобі, дитино, краще назад на небо? — стояв перед Васьком хурою сіна дядько Захар.

Здавалося, зараз у Васька очі двома жар-птицями спурхнуть із-під брів і в несамовитому безсиллі почнуть битися по тісних кутках хати, під її низькою дерев’яною стелею, щоб вирватися на волю білої зими, що так ласкаво заглядала через вікна.

В’юном обминувши дядька Захара, він шаснув до столу й худими рученятами почав смикати за груди Стасюка Кирила, намагаючись відірвати його від сестри. Сидячи на ослоні, брати Куниці втішалися голосним реготом.

— Не віддам! — тонко дзигонів голос у Васька.

— Як то не віддаси? — здивувався дядько Захар.— То ти не хочеш щастя своїй сестрі?

Впавши головою на стіл, Галя плакала.

,— Ніколи… Ніколи… Не віддам…

Раптом широкий, наче стодола з необмолоченими снопами, дядько Захар за комір піджачка, за ремінець штанів — і відняв хлопчину від непохитного та незворушного Кирила Стасюка, який погладжував дівчину по спині, мовби до нього й не сікалося оте зінське щеня.

И тут Максим Ковтяга, не тямлячись, ступив од порога, простягнув руки до хлопчини, що дригав ногами під дерев’яною стелею:

— Пусти дитину...

Горбоплечий, телеватий Захар стуснув ліктем старого в живіт, того обпекло гострим болем, перехопило подих. І в цей час Галя вихором вихопилася з-за столу:

— Пустіть, дядьку!

Смикнула за ноги Васька, той гупнув на долівку. Федір Маковій пружно звівся з корячкуватого стільчика, аж перевернувся стільчик, і обома руками тримав гармошку, наче зброю, з якою ось кинеться в бійку.

Брат і сестра стояли посеред хати в тому людському шарварку, обоє перестрашені, обоє гарні спаленілою юною вродою, і, здавалося, той вогонь, яким сповнені їхні серця, ось-ось вирветься, вони спалахнуть, заполум’яніють.

— Звірі!.. Всі ви звірі! — з ненавистю проказала Галя.

— Ти ж диви які вчительські діти! —> з добродушною, м’якою люттю мовив дядько Захар.— Навчилися!.. Гордують!.. Ви в нас погордуєтеї

— Звірі!—тремтіла Галя.

— Та який із мене звір, Галю? — спроквола озвався Кирило Стасюк, потягуючись могутнім тілом.— Та якби я тебе не любив, то хіба вдруге навідався б? А ти не хочеш пошанувати своїх гостей.

— Та вас і сира земля не пошанує!..

— Галю, ти зовсім зсунулася з глузду, а я ж тебе люблю, і ніхто вже тебе так не полюбить, як я.

Галя — в самій приношеній блузці кацавейці, в стьобаній в вовняних панчохах, але без взуття — смикнула Васька за руку, тягнучи до порога. И не встигли вони отямитись, як обоє прожогом шугнули за двері в сіни.

— Куди вони? — озвався Максим Ковтяга.— Обоє ж вони босі… Діти…

— Босі? — засміявся старший брат Куниця.— То нехай погріються на снігу.

В шибках майнули їхні постаті.

—— Галю! — ревнув Кирило Стасюк, аж глина посипалася зі стелі, а на миснику дзеленькнула миска.

Всі в хаті зворохобилися, зчинилася колотнеча, і, сопучи, лаючись, посунули через сіни на подвір’я, заодно вимівши з собою й Максима Ковтягу.

Федір Маковій зостався сам у хаті, прислухаючись до гамору надворі. Що ж, нехай ідуть, а він зостанеться тут. Був уже певен, що, вскочивши в халепу, несподівано, дякуючи цим дітвакам, і вискочив. Отже, порятується. Нехай тільки вони всі відринуть із подвір’я, а потім він уже знайде вихід із пастки, в яку його послав чи то Онисим Потурнак, чи то доля завела…

Але тут під чиїмось кулаком загриміло вікно, задеренчала рама:

— Гей, музикант!

А що той забарився, знову шибка брязнула, а за шибкою гаркнуло:

— Агов, оркестр!

І коли Федір Маковій вибрався надвір, то Михайло, молодший із Куниць, по-дружньому гупнув його кулаком по спині:

— Забув, що гармошка не твоя?

За яблуневим садком іскрилась на сонці дорога, а по дорозі віддалялися дві постаті — Галя вела за руку малого Васька.

— Босі ж, ну, босі...— мучився Максим Ковтяга.

— По конях! — заметушився дядько Захар.— Усі по конях! Доженемо — й посадимо на санки.

— И ви з нами! — роззлостившись та від злості звуглівши губами, Василь Куниця тицьнув пальцем і на Маковія, і на Ковтягу.

Зашпортуючись у снігу, посідали на санки, рушили дорогою навздогінці за втікачами, які віддалялися.

— Грай! — загорлав Кирило Стасюк, правлячи передніми саньми, де притаковився весь їхній п’яний гурт.

І Федір Маковій слухняно заграв, хрипкий голос гармошки шарпнувся, принишк, шарпнувся ще задьористіше.

Ген попереду Галя озирнулася на цю музику, побачила їхню кінну погоню і, смикнувши Васька за руку, пішла хутчіш.

— Гей| горлице! — ринуло з сапкого реготу.— Стій!

А вони вже бігли, тікаючи.

— Скрізь тебе зловимо, пташко!

А вони й справді скидалися на двох пташок, яким не втекти, не порятуватись.

— І будеш ти наша, пташко-солодашко!

Поліцайські сани бігли дорогою, везучи регіт, хміль, страх, зброю, везучи якусь незбагненну сліпу невідворотність' і неминучість.

Знагла Максим Ковтяга зупинив свої санки, й мишастий кінь став, а Федір Маковій, сидячи на домовині, заглушив гармошку й запитав спопелілими сірими губами:

— Ну, чого?..

Ґолова в облізлій шапці впала на груди у Максима Ков-тяги:

— Все, не можу... А ти грай...

— Уже награвся.

— А я не можу дітей цькувати... Діти не звірі...

Якийсь лемент линув із передніх саней, кричали щось до них, мабуть, вимагали музики, бо тільки ж музики й не стачало на цьому сватанні...

Було видно, що ось-ось п’яний жених зі своїми п’яними сватами настигне втікачів,— і раптом Галя звернула з дороги, потягнула Васька в рів, занесений снігом. У рові трохи поборсалися, далі подерлися через зарослі дерези і, місячи невзутими ногами снігові замети в чиємусь

садку, побігли поміж дерев, далі з садка вискочили на город, залишаючи на городі рвані сліди.

Звідкись понад селом майнуло жіноче, розпачливе:

— Ой, іроди... ой, дітоньки... ой, боженьку...

Голос той жіночий тремтів гострою, нелюдською мукою.

Гримнув постріл. То п’яний жених Кирило Стасюк пальнув із карабіна понад садком, у небесну блакить, пальнув для пострaху та й із хмільних веселощів, які бунтували в грудях.

Галя з малим братиком своїм уже перебігли город, уже їхні хапливі напружені постаті видніли за вишнями, що чорніли від безкрайого поля. Невже побіжать у поле, у зимову безвість? Але ні, діти бігли поза городами, все віддаляючись, уже скоро мали й зникнути за горбком на околиці.

Понад селом линув жіночий розпач:

— Летіть, лебедятонька... летіть, пташенятoчка...

День для Максима Ковтяги знову потьманів, бо й з очей сочилися сльози, як ото сік сочиться навесні з надрізаного дерева.

З гострим посвистом полозків підкотилися поліцайські сани.

— Де музика? — надщербленим металом задзвенів голос Василя Куниці, старшого з братів.— Чому заснула гармошка?

Федір Маковій понуро сидів на домовині, спідлоба глипаючи.

— Якби музика, то не впустили б дівку,— сапко сапав роззявленою пелькою дядько Захар.— А так без музики — впустили... То який же ти музикант? А обіцявся бути музикантом.

— Віддай гармошку! — раптом ревнув Кирило Стасюк, зсовуючись із саней.

— Віддай! Віддай! — закричали обидва брати Куниці.

Федір Маковій похмуро простягнув перед собою гармошку, мовляв, беріть, але Кирило Стасюк, розпасіювавшись, наче не помічаючи гармошки, репетував:

— То ти навмисне забрав гармошку! То ти навмисне не грав! Через тебе упустили Галю!

— Бо саботажник! — в три горлянки, наче в одну, видихнули всі Куниці — і два брати, і їхній дядько.

Кирило Стасюк подався до гармошки, навалюючись на .Федора Маковія, підминаючи під себе, а що той стусонув напасника гармошкою, то хряпнув дражливий, подертий звук, і брати Куниці звереснули:

— Гармошку трощить!

І тепер вони всі навалилися на Федора Маковія, стягнувши разом із домовиною на дорогу. Той поривався звестися зі снігу, зводився навпомацки, та його били руками й ногами, били прикладами, і скоро коротке Федорове тіло тільки сіпалося на дорозі поміж санками та домовиною, а на снігу червоніли плями крові.

Максим Ковтяга намагався хапати їх за лікті, але кілька разів йому зацідили то в зуби, то в живіт, і він, опинившись у заметі, лише надсадно дихав, відпльовуючись.

А коли трохи розвиднилося в очах, виборсався з замету, почовгав до того юрмовиська, що колотилося поблизу, хекало, сопло. Погойдуючись, хотів просунутись у мішанину тіл і таки просунувся, захищаючи Федора Маковія, заступаючи його.

— Знову цей дід... І куди ти лізеш?.. У чому й дух тримається, нема по чому вгріти добряче... Ану геть!

Але Максим Ковтяга вперто ліз до розпростертого, непорушного тіла.

— Це ж людина,— хрипів.— Нащо людину так бити?

—і А за гармошку.

— Вже мене краще вбийте, ніж його так б’єте.

— Ну то май!

І його раз та вдруге огріли кулаками по шиї, аж сперло подих, і він зіпав, ухопившись руками за живіт.

— Як же... я... тепер... успію... на похорон...— ледь говорив, бо рот йому рвався від болю, обпікало болем.

— Нащо тобі ще квапитися кудись, коли тут матимеш, і квапитись нікуди не треба.

И від ударів підкошеним снопом Максим Ковтяга зламався в попереку та й звалився донизу, прикривши своїм витіпаним тілом Федора Маковія.

— Ой, боженьку... Де ти, боженьку... Чи ти є, боженьку...

Марилося чи справді чулося? Отой голос ледь долинав до

тями, сяяв пачіскою витіпаних конопель, струмував їхнім далеким сяянням, але якимось таким безмежним та далеким, наче не було того голосу.

— Згляньсь, боженьку, бо мусиш зглянутись, коли ти є, боженьку... а коли немає, то однаково згляньсь, боженьку...

Голос переливався, мерехтів, іскрився, наче дощ ясного сонячного дня, коли спалахує і горить кожна дрібна краплина, ллється з неба рясне й радісне цвітіння, кожен дрібненький дощовий квіт горить летючими пелюстками.

— Зійди, боженьку, з неба на землю... та подивися, що тут на землі коїться... та дай раду, бо не дадуть без тебе ради...

Може, й не голос мерехтить і сяє дощовим цвітінням із неба, а з далекої казки-приказки прилетіла жар-птиця, й варто лише простягнути руку, щоб дістати її, а дістанеш — і тоді голос той не обіч звучатиме, а ввійде в душу твою, й душа твоя засяє голосом самого сонця...

И не стало ясного цвіту-голосу.

Хто ж це стогне? Хто ж це стогне так, наче то сама земля озвалася від болю глибокого — й зима холодна застогнала, криниці з самої земельної глибини застогнали, садки так скрипливо, крихко-розтяжливо застогнали, й навіть гава, ле-тючи понад стріхами, стогоном хворим каркнула.

А може, то з серця? З серця — і стогін землі, і стогін криниці, і крихкий стогін гави? Десь із грудей? Бо в серці, бо в грудях усе те опинилося, замкнулося в серці, а тепер отак ото рветься на волю, і, рвучись із тісних заковів серця, мучиться й стогне?

А на грудях лежав камінь, важенний-преважений, і хотілося зсунути камінь, вивільнитися з-під нього, але руки не піднімалися... наче руки геть відпали від тіла й чи то гаддям порозповзалися, чи то птицями порозліталися, десь у світах, десь далеко.

На лиці замість губів лежав жар, і хотілося той жар злизати язиком, але й язик обпечено, як ти вогнем та й вогонь погасиш?

— Божа матір, хоч ти поможи... хоч ти помилуй та зглянься...

Вуха ловили той стражденний, змучений голос, який рятував і лікував, наче всесильне помічне зілля... і голос той був за золоте весельце, яким веслувалося через буття-небуття... ось якби лишень той голос не згасав, якби сяяв, якби не вислизав у темний вир золотим весельцем, не гинув у мороці виру.

Повіки важкими жорнами лежали не на очах, а на білому світі, який був зовсім близько, бо то з білого світу з-за важких жорен капало краплями ясного голосу.

— І вдихни в нього свій дух... аби твій дух став його духом...

Повіки затремтіли, жорна таки зсунулися — і ятристим болем спалахнули очі, в очах ворушилися білі, сірі, лілові, червоні плями, ці плями то густо хмарилися, то й зовсім танули. Скоро проступила мащена білою глиною стеля, перетята сволоком, а сволок підперто стовпами... І біля круглого стовпа жовтів кужіль, біля ослона — прялка. На стінах — ікони з божими ликами, ікони обвішано вишитими рушниками, видніють пучки сухих польових квітів.

— Таки очутився... дійшов тями...

Тепер той голос уже був не такий далекий, зовсім поближчав, неквапливо пересуваючись по хаті. Поверни голову — і не тільки

почуєш, а й побачиш рятівний цілющий голос, за котрий весь час тримався свідомістю, але шию так ломило, що не повернеш.

Хотів озватися, покликати, але груди захрипіли стогоном.

І тоді голос той наблизився, нахилився — й збоку глянули очі, схожі на чебреці, а на дрібнесенькому квіті чебрецїв роса — туман куриться.

— Випий ось...

На розпечений жар губів пролились вогкі пахощі, пролилася пахуча вогкість, затікаючи в горло, протікаючи в кутики рота.

Спромігся на голос хрипкий:

— Де я?

— У мене, дитино, в мене,— проллявся сяйливий голос, віддалившись чи то до печі, чи то до мисника, і вже звідти сотався:— У баби Ликери... Бач, і заговорив, і застогнав, а то навіть не стогнав. А ти стогни, я не боюся стогону, стогнеш — значить живий.

Хвиля болю-небуття оповила хмарою свідомість, потонув у незглибимих темнощах, але й туди, в морок болю-небуття, долинуло сяйво жіночого голосу, голосу баби Ликери, кількома променями долинуло, та й тих кількох променів стачило, аби правити за золоте весельце, аби порятуватися.

Тепер уже зумів повернути вбік голову. Лежав на дерев’яному ліжку, ткацький верстат горбився в кутку біля ліжка. В сплесках полум’я, що хлюпало з челюстей, перед піччю чорнобривцем сухого кощавого .обличчя сяяла баба Ликера.

Хто така? Бачив її вперше, чув її вперше.

Пам’ять наверталась до минулого, бо мусив якусь стежинку намацати до минулого,— й таки намацав.

— А де... ті всі?

— А де ж, пороз’їжджалися. Побили вас і роз’їхались... Песиголовці! Та свої страшніші за німців... Надумали цькувати Галю, а вона ж така ясочка в своєї матері, й ото ясочку — на сніг, на холод... Кажуть, вони аж у Вівсяники забігли, та все босі, босі... Зовсім пообморожувалися.

Знову наринула хвиля болю-небуття, затопила, загупала у вухах, понесла його в темний морок. І хто відає, через який час просочився до тями рятівний сяйливий голос, ставши за золоте весельце, а те золоте весельце винесло з темного мороку знову сюди, в хату, де біля печі, омита відблисками полум’я, клопоталася баба Ликера з сухим обличчям, схожим на чорнобривець.

— Я прийшла, ви лежите, посічені-порубані... й китайкою не накривані... А кругом пустеля, бояться... Бо хто ви такі? За що вас побито? Баба Ликера всього набачилася, а страшно... Тільки ж я й свого страху не боюся, така вродилася, така помру.

— Де старий... де батько?..

— Батько твій?.. Ох, якби не батько твій! Усе кидався та боронив од них, а потім звалився на тебе під їхні ноги. Таки батько, свого життя не жалкував, аби сина порятувати, а в самого — де вже та сила, де здоров’я?.. Шкода' діточок дрібних! З Васильком босі аж у Вівсяники забігли, та все полями, та снігами. Хай би вже хутчій красні прийшли, бо скільки ж чекати.

— Де батько?.. Живий?

— Ох, якби не батько, ти б уже й не питав про свого батька... Нема його!

— Нема?

— Похорони в нього...

— Які похорони?

— А в селі в себе, в Глибоких Колодязях, дочку ховає... .1 його збили сильно. Повитягувала вас на санки, мов колоди. Якби хлопці не помогли, то не витягла б... І ввечері, і вночі, і всю ніч палила в печі, аби не позамерзали, та мазями мастила, та примочки клала. То батько що? Все на похорон поривався. Ще вчора подався.

— Вчора подався?—туманіло йому в голові.

— Вчора подався, бо як же дочку хоронити без нього, сам хотів похоронити.

— А зараз... який день? — силкувався збагнути.

— А день, день.

Силкувався збагнути, який день, але біль-темрява знову наплинула хвилею, й він потонув у мороці, і тоненький та скімливий голос баби Ликери також потонув, згас, перестала горіти цілюща, рятівна свічечка...

Тепер уже два голоси перевивалися між собою — ота сяйлива свічечка спалахувала й пригасала, цвіла й грала десь зовсім близько. А неподалік від жіночого голосу-свічечки тлів чоловічий голос-жаринка, і

цей голос-жаринка промінився густим тихим світлом, і промінився теплом, що зігрівало душу.

• Заскрипівши зубами, наче перетираючи їх на кришки,

Заскрипівши зубами, наче перетираючи їх на кришки, Федір Маковій розплющився, зсунувши важкі плити-камені з очей, зсунувши оті камінні заборола з білого світу, і звівся на лікоть.

На пічному кзинчику горів каганчик-бликунець, подеколи примеркаючи, й тоді в хаті густішало полохливих тіней.

Біля кужеля за веретеном сиділа згорблена, як тінь, баба Ликера, прядучи з кужеля білу нитку.

На ослоні, в проймі поміж затушкованими рядюжками вікнами, капцанів старий Максим Ковтяга, тримаючи на колінах облізлу шапку, звісивши голову на груди. Його кістляве, з випнутими вилицями обличчя скидалося на велике півине садно, а по ньому лишаями чорніли дрібніші запечені садна. Клаптем скуйовдженого моху висіла борода.

— Вже не вернеш її, вже вона там, де і її мати-небіж-чиця.

— Погостювала на цьому світі — й гайда на той, де життя вічне, де всі живуть, де вже ніхто не вмирає.

— Там ніхто не вмирає?

— Бо лиш на цьому світі вмирають, а там — безсмертя, немає смерті ні для билини, ні для людини.

Голос у баби Ликери ллявся, сукався прозорою ниточкою, наче вона білу ниточку свого голосу пряла з кужеля, намотуючи на веретено, що

хурчало стиха в її лівій руці, крутячись, злітаючи то вгору, то донизу опускаючись,— і скільки вже було її тонкого білого голосу навірчено на веретено, а ще більше, либонь, зоставалося на пухнастому кужелі, ото тчи й тчи, пряди й пряди.

Максим Ковтяга звівся з ослона, тримаючи шапку обрма руками, понуро світячи вистражданими, здичавілими очима.

Федір Маковій закашлявся, під стіною на ліжку, сухо хриплячи горлом.

— Батьку...— видихнув.

— Хлопець ваш знову очутився,— мовила баба Ликера, проте не звелася зі стільчика, не відірвалася від веретена і кужеля.— Ото отямиться — і вас кличе, свого батька, ви йому з ума не йдете.

І — вже до недужого в ліжку:

— Прийшов твій заступник та оборонець, не кинув тебе... Не вбили, довго житимеш, раз такого батька маєш. У самого здоров’я нема, а бився над тобою, як над пташкою.

Голос її сукався-ткався ясною ниткою.

— Батьку...— Федір Маковій хотів звестись, але лікоть підломився, й він упав на високу подушку.— Чого ви тут... чого приїхали?

А що Максим Ковтяга мовчав, то баба Ликера мовила:

— По тебе приїхав... Одну кров свою схоронив у могилі, а коло тебе побивається, рятує, бо де ж це — аби стільки горя на людську голову?!

Дивився в дерев’яну стелю, наче звідти хотів зчитати свою думку, а вона чи не зчитувалася, чи слова порозліталися.

— Либонь, я помру...— сказав зрештою.

— Ой, дитино моя,— медовим голосом озвалась баба Ликера, й далі прядучи нитку,— не можеш ти померти, не можеш. Ти не про себе думай, бо вмерти легко, а ти ось про батька свого думай, про нього.

— А що я там скажу? — глухо в долівку мовив Максим Ковтяга.

— Де?

— В лісі... Що я скажу в лісі? Ти зі мною поїхав живий? Живий. То живого маю тебе й назад завезти.

— А нащо везти? — це баба Ликера.— Чи він у мене ліжко перележить? А то й у печі розпалю, як треба, хай гріється на гарячій черені, бо в якому лісі нагріється, очуняє від болячок? Настої в мене, трава, корінці, всякі мазі, щоб змастити. І молока в людей випрошу, спряжу в печі, поп’є пряженого молока.

З понурою затятістю мовив Ковтяга:

— Повезу в ліс... повезу. Представлю живого...

Федір Маковій знову сперся на лікоть.

— Ех, батьку, батьку... Славний ви чоловік... Таки добре, що я вас не вбив.

— Ти не вбив, сину? — це баба Ликера.— Чого ж ти мав убити свого батька? То вони вбивали, поліцаї, отой Захар убивав, за ним шибениця давно плаче, а батько боронив тебе.

— Забалакується,— мовив Максим Ковтяга.

— Добре, що не вбив,— хрипів Федір Маковій.— А мав убити, правду кажу вам. Десь там посеред річки, на льоду.

— Жар у нього,— мовив Максим Ковтяга до баби Лике-ри.— Забувається. Весь горить. Може, рушника холодного прикласти до лоба?

— Немає жару в мене, ясна голова в мене... Славний ви чоловік, батьку...

— А славний, славний,— докинула баба Ликера.

— І Потурнака ви ховали в себе?

— Ховав. Два роки. Як не в мене, то в Марії, або ж у діда Кописточки. Весь народ ховав його, не я оди".

Федір Маковій застогнав, заскрипів зубами, лікоть під ним підламувався.

— Ото ж вони й не дали мені отам, на річці.

— Хто? — м’яв шапку Максим Ковтяга.

— Поліцаї на санях... Ото вони життя вам урятували...

— Свят, свят! — перехрестилася баба Ликера.— Ви, Максиме, не вірте своїй дитині, бо голова в нього не знає, що каже язик. Геть спаленів... Збитий... На тілі немає живого місця, й душа нежива.

— Душа жива моя... А якби не поліцаї трапились на річці... А то ж весілля! Грав поліцаям... Ох, дітей жалко, Галю жалко! Це ж мене ці діти проклянуть. Мало мене поліцаї били... И чого не вбили? И чого ви, бабо Ликеро, взялися мене лікувати?

Баба Ликера глянула на Максима Ковтягу, але той втупив важкий погляд у долівку, зав’язнув очима.

— Вичуняєш, оклигаєш, я тебе догляну й виходжу.

— Ой, не треба мене, такого! Краще вмерти, бо ж однаково вб’ють колись...

— Чи ти винен у чомусь? Чи ти ж знав?

— Де ж знав? Не знав. Але винен.

— І не знаєш, що тепер тобі з язика спливає.

— Знаю... Й не знаю... І батько так само — знає і не знає.

Баба Ликера знову поглянула на Максима Ковтягу, але той як заков’язнув дурманними очима в долівці — не виколупає звідти.-

— Таки відбили йому потрохи та душу,— мовив.

— Батьку, я вам усе скажу... Усе скажу, бо однаково вмирати... покаюся, не візьму гріх на той світ...

Баба Ликера нахилилася над ним:

— Живи, дитино... Чи для того батько рятував тебе... народжував тебе, аби ти квапився в могилу? Ніхто не мине могили, всі вспіємо.

— Скажу... слухайте... не візьму гріха на той світ...

Баба Ликера журливо дивилась, як гасне його кругле обличчя, як меркнуть очі, а на очі наповзають повіки, як у кутиках скривавлених уст наче попіл перетлілий Сіріє.

— Заснув...

Максим Ковтяга човгнув валянками, підступаючи ближче, також тужливо вглядаючись у збите лице, що враз посутеніло та знерухоміло.

— Гарячка в хлопця,— шелеснула баба Ликера.

— Авжеж, гарячка,— згодився Максим Ковтяга.— Де ж це бачено, щоб здорова людина при тямі таке набалакувала на себе.

— Хай поспить, сон — від усіх, болячок помічний.

— Я ж до лісу хотів доставити його... в цілості й сохран-ності,— заїкнувся.— Бо раптом нагрянуть до хати? А в лісі — безпека йому...

— Куди ж до лісу? Може, тих його хлопців уже й немає в лісі, бо, кажуть, вони шастають скрізь, не тримаються одного місця. Куди везти? На мороз та на вірну погибель?

Максим Ковтяга впав у задуму. А й справді, ніч зараз, темрява, а це дорога, в дорозі всякої небезпеки сподівайся. І хлопці такі, що якогось

пристановиська одного не мають, а скрізь ховаються, бо фронт близько, то німці лютують.

У Федора Маковія куточки вуст сіпалися, наче марно силкувалися вимовити якісь слова.

— Що він каже?

— Марниця якась мариться йому...

Максимові Ковтязі дуже хотілося запитати, чи той житиме, чи не сконає від нелюдських побоїв, проте язик не повертався в роті. Баба Ликера дивом угадала його невисловле-ну муку:

— Як господь змилується, то житиме.

Каганець-бликавка чадив на кзинчику, хисткий полум’я-

нець прибляк. Баба Ликера підтягнула гніт — і вогник затанцював, затріпотів веселіше.

Максим Ковтяга почалапкав до порога, а в порозі вкляк погорблено.

— Куди ви проти ночі, Максиме? Лишайтеся, якось перекуняємо до світа.

— Хто й зна, чи йти мені, чи лишатись... Либонь, піду. И стояв, наче сподівався, що баба Ликера впрошуватиме

не йти. Потім узявся за клямку дверей, ступив у сіни, й двері на завісах жалібно заскрипіли.

Вийшовши на подвір’я, зупинився. В чистому й спокійному небі рясно палахкотіли зірки, мерехтіли цілі рої. Запушені інеєм, примарно біліли верби коло хати, вишні в садку, тополі вздовж дороги. Тиша стояла не тільки в селі, а й, здавалося, в усьому неоглядному світі, а й сягала зоряних небес, тільки була це якась глуха й насторожена тиша, якої слід було не радіти, а остерігатися.

Як ото вибратися з Куманівки? Так, аби не вскочити в халепу, бо опівночі всякої всячини сподівайся, особливо ж у чужому селі. Побіля школи та біля церкви їхати не.годиться, там неодмінно перестрінуть. Десь отам, за полотнами городів та за садками, в понурому мороці зимової ночі, має бути вчительчина хата. Чи повернулась вчителька додому? Чи знайшла своїх дітей? А може, всі вони тепер і зовсім збігли з села? А чи не навідатись? Ні, навідуватись не можна, ой, не можна, коли кругом отака веремія.

Вже сівши в санки, оглянувся на хатину під солом’яною стріхою. Розсядиста хатина, обтушкована загатою з соломи та картоплиння, підсліпувато дивилася двома вузенькими віконцями, з яких олійне світло не так лилось, як сльозилось. Щось штовхнуло його в груди вернутися назад, бути разом із бабою Ликерою при тяжко пораненому, що весь час губив свідомість, але Максим Ковтяга постарався перемогти той раптовий поштовх у грудях.

Баба Ликера догляне. Бо й справді, хіба зараз повезеш його до лісу. Не повезеш. Хай оклигає, а вже потім. Та й чом спочатку не порадитись? Авжеж, треба порадитись, що скажуть. А коли скажуть — не порядкуй, діду? А коли скажуть— залізь мишею в нірку й не висовуйся?

Санки зі скрипом відірвалися від снігу, бо полозки примерзли, та й кінь застоявся, ледь перебирав ногами. Диво, а не мишастий! Служить вірою та правдою, хоч, здавалося, давно вже мав би піти туди, звідки прийшов.

За обійстям баби Ликери відразу ж звернув у вуличку, що поміж двох городів вела до берега над річкою. Сніг стиха так сичав під полозками, а то й шелестів, як спечені, зболені від ран губи,— й знову щось ударило в груди вернутись, аби помагати, проте, либонь, уже пізно було вертатись.

Опинившись на річці, за стрімчастим сухим очеретом, потерпав, аби кінь не вскочив у якусь ополонку, бо ж у селі неодмінно мали бути ополонки — чи хтось воду брав, чи хтось додумався прати шмаття. Але вже скоро натрапив на санний слід, що рівно слався по кризі, й на душі полегшало.

Тепер темна, без вогнів, Куманівка зоставалася праворуч, а ліворуч, через сонну заметену річку, виднів чорний, принишклий ліс. Колючий холодок то за шию чіплявся, то на спину перебігав, і Максим Ковтяга, посмикуючи віжки, вовкувато позирав обіч і вуха насторожено щулив з-під шапки, прислухаючись, нюшкуючи будь-яку небезпеку, хоча... як ти порятуєшся від тієї небезпеки, якщо настигне тебе?

Е-е, поліцаї таки не здогадалися, не викрили їх. Бо коли б здогадалися, то вже не минути якщо не кулі, то шибениці. А то ж очманіли з перепою — та й найшли на кому досаду зривати, що Галя від них утекла, що дівку впустили. Але всі Куниці — ой лихі, ой хижі, від них весь час сподівайся напастей, бо їхній рід такий. Та й знають, що від красних не чекати їм ні пощади, ні помилування, то вже мають налютуватися, хмеліючи від свого звірства.

Нічна Куманівка зосталася ззаду, аж не вірилося, бо чекав біди — й не переставав чекати. З обох берегів чорнів ліс, причаєний та понурий. І раптом угорі, в зоряному небі, прокотився важкий та протяжний гул, прокотився таки зі сходу,— й наче той погрозливий гул прокотився через самісіньку душу Максима Ковтяги, яка, здавалося б, до всього мала звикнути й мовчати, але ж ні, чомусь не звикла, чомусь неспогадано відгукувалася тонким своїм, невбитим людським єством.

А Федір отой Маковій зовсім стратив розум, заслабнув не тільки збитим, скаліченим тілом, а й головою. В гарячці, в жару до чого добалакався? Начеб збирався вбити його посеред річки. Посеред білого дня? А за віщо? Гармоніст із нього славний і, либонь, людина також славна, а бач, що з язиком буває, коли тебе до смерті зіб’ють, не шкодуючи ні чобіт, ні прикладів.

Якби справді хотів убити — не признався б, навіть якби погибель свою почув. Та й де йому сподіватись на погибель, коли баба Ликера обігріє й догляне, відварами та настоями полікує, своїми руками розумними вирве з могили. Ото якби поліцайня не схаменулась та не кинулася в хату до баби.

Зірки цвіли в зимовому небі, далека тиша стояла там, де ще недавно котився важкий, погрозливий гул...

І вже опинившись у скунялих Глибоких Колодязях, на околиці, спинився. Бо мав подумати, куди ж тепер йому далі правити. Ніч поглибшала, мороз поміцнішав, і де-не-де на снігу спалахували срібні іскорки, наче то внизу на землі віддзеркалювалося світло далеких зірок, що аж понабрякали густим сяйвом.

Зрештою, смикнувши віжками, подався до цвинтаря.

Подався до цвинтаря тієї ж миті, як згадав, що хата Маріїна зараз стоїть пусткою, немає там нікого. Завжди навідувався до доччиної хати, завжди, всі його дороги в селі вели через доччину хату. Але зараз не міг туди навернутися. Не міг, знаючи, що Марія переселилась до іншої оселі.

Цвинтар на сільській околиці сірів акаціями, вишнями та калиною, що росли поміж гранітних надгробків, дерев’яних та залізних хрестів.

Звернувши вздовж цвинтаря в поле, скоро дістався до крайньої, свіжої могили. Сніг тут було витоптано, жовтіла глина, а могила чорніла

невисоким горбиком насипаної землі. Зсунувшись із саней, Максим Ковтяга повільно підійшов до цього темного горбика, зупинився близько.

— Маріє...

Доччине ім’я саме зірвалося з уст. І він принишк, вглядаючись у насипану землю, наче звідти, з-під неї, сподівався почути відгук-відлуння, але земля мовчала. А він терпляче стояв, наче сподівався на чудо. Бо завжди ж, завжди відгукувалася, коли батько звертався,— й раптом у пам’яті йому забринів м’який та приглушений доччин голос, так чутно забринів, що він аж затремтів від несподіванки, й зір його за-гострився-почіткішав, уп’явшись у свіжу землю на цвинтарі...

Від краю поля в глибину цвинтаря — могили рідних.

Перша від Маріїної могили — не така й давня могила її матері, небіжчиці Горпини, дерев’яний хрест сяє пухнастим снігом. А далі — батька Івана та матері Катерини, вони поряд, одного року й переставилися, пам’ять береже їхні похорони. Ще далі — дядьки й дядьки, їхні численні родичі, а весь цвинтар — це родичі їхніх родичів, що переселилися з землі уземлю за різних часів, бо й там, у невидній глибині, таки се^о, таки Глибокі Колодязі. Авжеж, померли, а як задумаєшся, а як згадаєш палко, до болю,— то й наче не померли, бо тримаються в пам’яті, бо печуть її. Вистачило в землі місця для них, мирно їм там ведеться, що ж, вистачить місця для всіх тих, хто ще отут, згори, й вистачить для нього, для Максима Ковтяги.

Бо що таке Глибокі Колодязі, земля їхня оця, завіяна снігом? Люди всі. І дочка Марія. І батько Іван, і мати Катерина. І всі родичі, й родичі родичів. Які з давніх-прадав-ніх часів спочивають гуртом. І ще ті, хто ходять по землі, щоб колись, як наспіє пора, також піти в землю й стати землею,— це й він, Максим Ковтяга, і його сестра Мотря, й нещасна внучка Ганнуся, яка зосталася сиротою, й Степан Бездушний із жінкою

Ониською, й згорьована Домка з глухонімими хлопцями своїми Петром та Павлом, і одноногий Ни-кандр, і всі-всі інші. Й ті, які ще не народилися, але мають народитися, мають ще вийти з материнського лона землі, щоб у свою пору повернутися назад у її лоно, де вічний спочинок — після коротких поневірянь та бід на землі.

І всі-всі інші?.. І їхні сільські поліцаї — Данило Горбокінь, брати Куниці? И отой незнаний, що відняв життя в Марії, але ж і він сам також стане прахом? І ті з німців, що в сорок першому їхали на грузовику біля школи, а на них упала бомба — з літака, що й не всі тіла докупи поскладали? І ще ті вороги, яких уб’є фронт, а фронт уже не за горами, насувається, гримкотить уночі? І їхній прах стане землею Глибоких Колодязів, і з їхнього праху проростатиме зело й нове людське життя?

Думки роїлися в голові, спалахували відблиски думок, гасли, натомість каламутилися ще якісь інші думки, зовсім несподівані, що раніше й не навідували голову, а навідали опівночі отут, коли опинився на цвинтарі, біля свіжої Марії-ної могили.

Сухий шелест пройшов поблизу поміж могил, долинув від страпатої чорної акації, а потім наче легким подихом докотився до Маріїної могили — й зник поміж зеленої хвої та сухих польових квітів, якими згори було обкладено темний горбик.

Максим Ковтяга здригнувся, прислухаючись. Може, знову причулося?

Може, то душа Маріїна досі не знайшла свого пристановиська, нипає холодним цвинтарем, мерзнучи на холоді? Може, знову прошелестить, намагаючись сказати щось тією мовою, яка їй зараз приступна? Вглядався в могилу, в цвинтар, сторожко вслухався, але все довкола мовчало, принишкле та зачаєне.

Ще трохи постоявши над доччиною могилою, Максим Ков-тяга подався до саней.

Щиколотками пальців скрадливо постукав у віконну раму, а перегодя — нігтем пошкрябав по шибці, посивілій від інею.

І відійшов до сінешніх дверей. Скоро в сінях почулося човгання, брязнув ізсередини залізний засув — і двері, протяжно зітхнувши, відчинились.

— Хто там?

— А чом не питаєш?

— Нащо питати? Від своєї долі не втечеш. Заходь, Максиме.

Пропустивши брата через поріг, Мотря брязнула засувом, зачиняючи двері, а вже тоді ступила слідом за ним до хати. Від печі й досі йшов теплий дух, видно, палили і соломою, і сосновими дровами. Відслонивши затулку, Мотря в печі поміж попелу намацала жарину і, роздмухавши жарину, від її вогника запалила каганець. Каганець поставила в запічку, аби не світив на всю хату.

— Звідки так пізно? — поспитала.

— З Куманівки.

Мотря дивилася важким недовірливим поглядом великих некліпливих очей.

— Та й на цвинтар заглянув...

— На цвинтар? Опівночі?

— І сам не знаю...— Максим Ковтяга сів на ослоні, сперся на дерев’яну спинку.— Повело на цвинтар — я й подався... А де Ганнуся?

— Спить на печі... Заснула недавно.

Максим Ковтяга прислухався — й справді, з печі долинуло переривчасте сопіння та ще — схлипування вві сні.

— Щось розказувала?

— Плаче... Якби не переляк. Бо як переляк, то доведеться йти до баби їжачихи і виливати... Може, постелити? Постелю на тапчані, приляж, бо все на ногах та на ногах.

—■ Немає сну, голова гуде дзвоном, ось послухай лишень, чуєш?

Мотря слухняно наставила вуха — й не почула того дзвону.

— Як хочеш, а я таки постелю.

Кинула на тапчан старий одяг, а зверху — ряднину перісту і подушку, а накритися — овечого кожуха, від матері дістався, то й досі служив. Завжди балакуча та голосна, мовби іierковна дзвініця, зараз говорила глухим голосом, який, народжуючись на губах, там на губах і гаснув.

Тепер, коли нарешті зосталися вдвох, вони могли поговорити, але обоє наче втратили дар мови, перекидаючись плюсклими, сірими словами. Голова з розкучманим сивим волоссям ув’язла в плечах у Максима Ковтяги, й у голові дзвеніло невпинно, так що дивно, чому ж Мотря не чула того дзвону.

— Що ж воно коїться, Мотре? — озвався перегодя.

— А коїться — й краю не видно.— Та й повела головою на піч: — О, спить дитина — й у сні плаче.

Не роззуваючись і не роздягаючись, Мотря сіла на охо-лолу лежанку, притулилася спиною до яркуватої та горбкуватої стіни, понуро блимаючи на вкляклого на ослоні навпроти Максима Ковтягу.

— І діда Кописточки нема...

Либонь, спершу Максим Ковтяга не почув, бо як туманіла голова на грудях, так і туманіла. А потім — примарилось йому чи справді почулось? А потім — звів туман із грудей, озвався як не своїм голосом:

— Га?

Мотря човпіла на лежанці, то він звівся з ослона.

— Ти сказала щось, Мотре;? За діда Кописточку?

— А сказала, сказала, хіба ти не чув?

— А що не чув?

— Немає діда Кописточки. Думала, ти знаєш... Господи!

Зітхнувши, Мотря зсунулася з лавки, почовгала до скрині.

Остовпівши посеред хати, Максим Ковтяга дивився, як відчинила віко скрині, навпомацки порпалась там, а потім таки поміж усякого мотлоху знайшла тонку, жовтого воску свічечку. Опустивши віко скрині, запалила свічечку від кліпли-вого каганця, що бликав у запічку.

Свічечку припасувала перед іконою, що висіла над столом у кутку,— і з хатньої темряви ясно проступив умиротворений лик богоматері з невмирущим сином божим на руках.

— Упокой, господи, грішні душі...

— А де... Кописточка?

— Де? Там, де всі ми будемо... Де й Марія наша... Ниньки й поховали.

Мотря почовгала на лежанку, знову всілась там, прихилившись спиною до стіни.

— Де ж його могила на цвинтарі? Я оце з цвинтаря, не бачив.

— Цвинтар великий, усі могили не догледиш, охо-хо-хо...— Мотря позіхнула й тричі похапливим скупим рухом троє-перстя перехрестила рот.— Кописточка бобилював... Якби ж ото не бобилював... Та й на відшибі від села, які гості ходили до діда, та ще зараз? Ніяких гостей. Коли б раніше хто довідався, то, може б, і помогли, а так... Люди всяке пле-щуть. Одні плещуть, наче своєю смертю відійшов до бата, а другі, що йому помогли. Мовляв, тіло посиніло, плями/на шиї та на грудях. Може, й посиніло, може, й плями.../ бо хтозна, коли помер... може, давно помер, а знайшли його недавно... Якась чужа людина зайшла до діда, навіть не з Глибоких Колодязів, а він і лежить посеред хати... То в крик, у гвалт, подався по сусідах, покликав... Уже далі не потримаєш діда, хутко мусили ховати, ото збили домовину — й гайда... Важко пожив Кописточка, але там уже спочине... Не побивайся, Максиме, за всіма не нагорюєшся, а в нас і свого стільки горя багато, нікому не вділимо, наше, мучитися мусимо самі.

— І Кописточка тепер уже вдома,— злетіло з уст.

— Га? — не зрозуміла.

— Кописточка вже вдома, а ми й досі отут у гостях.

— Знов ти за своє, Максиме.

— Може, й справді якийсь душогуб об’явився у нас? — мовив Ковтяга, дивлячись на сяйво свічечки, що полум’яніла перед ликом божої матері. Але мовчала вона, й дитя боже мовчало на її руках.— Ось Марія наша…

— Звісно, що не сама впала в криницю.

— А тепер ось дід Кописточка.

— Я й не подумала так,— спроквола озвалася Мотря й теж поглянула на осяяних свічечкою божу матір та божого сина, мовби від них сподівалася відповіді.— Може, й діда Кописточку зумисне загублено. А тільки ж за віщо їх загублено?

— Чи я знаю?

Мотря впала в задуму, її велике обличчя ще дужче скор-жавіло, очі скидалися на двох лихих звірят, що виглядають із нірок.

— Може, поліцайська робота?

— їхня?

— Бо ще чия?.. Задушать чи зарубають за пляшку горілки.

И повмовкали обоє, і думки їхні снувалися в головах дощовою мрякою, безрадісною мрякою, ніякісінького просвітку не було в мороці глухому.

Максим Ковтяга якось перекапарів ніч — то на ослоні, то на тапчані, а як вікна зарожевілися від досвітку, то сну як не було.

Саме перед досвітком Ганнуся на печі втихомирилася, дихаючи рівно, не схлипуючи. Ставши ногами на лежанку, заглянув на піч. Скульчившись, дитина поклала під щічку обидві долоньки. Йому потеплішало на душі, а як спробував заглянути бодай у нинішній її день, коли прокинеться,— й душа затерпла від болю та щемливого співчуття.

— Може, поснідаєш? — озвалася Мотря.

Нечутною похмурою тінню вона вже сновигала по хаті, оббираючи від лушпайок картоплю, розпалюючи в печі, наливаючи в горщик та чавунець криничної води,— пораючи всі клопоти, що зранку до вечора чіпляються реп’яхами.

— Поїду...— мовив.

— Куди? — здивувалась.

І лише тоді йому подумалося: а й справді, куди?

— Брала в хліві солому — там щось із конем твоїм... Зліг — і лежить...

Кінь у хліві лежав на припорошеній інеєм мерві, його мишаста здухвина, з якої випирали ребра, дрібно посіпувалась, тремтіла. Смикнув ногами, наче хотів звестись, проте не звівся, скосивши на Максима Ковтягу вогке журливе око. Він занурив пальці в настуджену гриву, сказав:

— Оклигуй, бо зовсім захляв.

І кінь стріпнув мордою, наче зрозумів людську мову, наче згоджувався...

А день звівся — в таких чистих срібних ризах, гаптованих коштовним камінням, іскристих, мерехтливих, що зір вбирали!.. Такі ризи доводилось бачити давно, ще в дитийстві, в церкві, а потім — лише згадувати, бо не стало тих риз, як і дитинства. А ці ризи було виткано та вимережено з інею, що лежав на снігу тонким покривалом, що непорочно білів на гіллі дерев та на стріхах, що тріпотів-мінився у повітрі. Іній у повітрі полонив весь простір, сповнив його одухотвореного сяяння, і через цей прозорий іній у повітрі звідкись пробивалося невидне сонце густим і невидним молочним світлом. І ще начебто сухий шерех стояв довкола, близький та далекий шерех... і навіть не шерех, а причаєна музика, саме сяяння цієї музики.

Максим Ковтяга, вийшовши з хліва, наче заплутався в тих ризах, наче потонув у тому світлі-музиці і якийсь час непорушно стояв на подвір’ї.

З сіней вигулькнула Мотря з сутінковим обличчям — наче ті глевкі сутінки ще з ночі закошлатились на її лиці.

— Поснідав би...

— А-а...— пробудився Максим Ковтяга.— В горло не полізе.

Та й подався з обійстя, хоча сам до пуття не відав, кудк несуть ноги.

Може, навідатися до доччиної хати? Але там пустка, Марія тепер переселилася до оселі сирої та холодної, до тієї оселі не доб’єшся, хіба що думками, та чи зігріє своїми думками дочку, чи вона почує? Якщо йти до неї — лише на цвинтар. Так і не набалакались, то, може, щось вона скаже йому з могили?

И згадалася ніч, і цвинтар нічний, і як зашелестіла суха акація, і як по цвинтарному снігу начеб душа Маріїна безпритульна й неприкаяна шелестіла.

Йшов дорогою — й почувався так само безпритульно та неприкаяно, мовби від нього самого теж лише душа зосталася, якій нема куди йти й нема до кого прийти.

Кількоро стрічних постаралося якомога швидше обминути Максима Ковтягу, наче боялись його горя, наче хотіли втекти від його горя. Там і сям на обійстях майнули людські постаті— й сховалися. Мовби не через Глибокі Колодязі простував, а через пустелю.

— Може, на лобі в мене — слід Каїна?

Хто то сказав? Зупинився, наче хотів побачити того, хто озвався до нього, проте не побачив — і здогадався:

— Це ж я сказав...

Проте зняв шапку з голови, помацав пучками лоб.

— Немає сліду...

Вже звернувши на подвір’я, обнесене високим штахетником, пофарбованим голубою фарбою, вже роздивившись добре навстіж відчинені голубі віконниці на широких вікнах, що дивилися весело,— він здивувався: а чого ж це він сюди завернув? І, завагавшись, уже хотів назад іти, але тут на голубому ганку стала господиня, пов’язана до самих брів вовняною хусткою, завмерла очікувально. Безброві очі її були печальні й світлі, наче опалий черемховий цвіт.

— Данило є? — запитав зрештою, бо мусив озватися.

— Немає Данила,— відповіла Горбокониха, його жінка.— Ще вчора як подався до районної управи, то й досі. Жду не діждуся.

Висока, поставна, Горбокониха трималася рівно, мовби їй кілок було загнано в спину.

— Раз так, то я піду, Варко.

— Може, ви хотіли щось?

— А побалакати хотів... Що ж це воно в селі коїться, га?

— Чи Данило знає? Або відповідає за все?

— Але ж він староста, влада.

— Староста, але хіба з його волі коїться? Ви знаєте, що не з його волі... А що ви хотіли запитати? — Розмовляючи, вона дивилась не на Максима Ковтягу, а десь поза ним, на село, аж раптом оказала: — О, їде, слава богу, то в нього й спитайте.

І пішла відчиняти ворота.

Данило Горбокінь санками в’їхав на подвір’я, спинився біля хліва. Розпрігши гнідого та чалого, завівши до хліва, взяв із санок зелену суконну сумку з білими металевими пряжками та й понуро почовгав до хати. Здавалося, не бачив ні стурбованої жінки, ні похнюпленого біля ганку Максима Ковтягу.

— Даниле Амвросійовичу...— прохально озвався той.

— Га?—"оторопіло спинився Данило Горбокінь.— Ну, добрий день.

Чорніший чорної тучі, неначе в ньому лихий дідько сидів, який ось-ось хоче вирватися на волю, дивився важко, мовби на хресті розпинав.

— Даниле, може, ти знаєш щось... Може, довідався?

У Горбоконя гроза клубочилася в бездонному погляді.

— Кажіть, діду, чого прийшли, бо катма часу мерзнути отут.

— За Марію прийшов спитати.

— За Марію? За яку?

— За дочку свою.

— А-а,— згадав, бо вже ,й забулося.— Ну, справив поминки?

— Поминки справив.

— То й добре. Тепер не по кожному поминки справляють, бо не кожне знає, де його смерть знайде.

Підступила до них ближче Варка з кілком у спині — слухала.

— Може, щось узнав? — благально дивився.— Ти ж повинен знати.

— Ага, ось ти про що! — краєм рота ошкірився Данило Горбокінь, показавши пласкі прокурені зуби.— Хочеш, аби ми слідство провели? Може, чолом ударити панам із гестапо? Добитися до самого гера Кнопфа?

Данило Горбокінь оторопіло дивився на старого Максима Ковтягу, рот його розтягувався в усмішці, аж поки вибухнув реготом. Але хутко урвав регіт, і в очах знову заклубочилася гроза.

— И Кописточки не стало...

— Якого це Кописточки?

— Діда Кописточки.

— Штукар ти, батьку, штукар! Бачиш, діда Кописточки не стало, а ти, німецька владо, розберися. Хіба німецькій вла^і нема з чим розбиратися? Розбираються, то цілі села гррять, хіба не знаєш? А треба, то шибеницями розбираються, або кулю в живіт — і все ясно. З тобою ще не розібралися? |

— Зі мною? А чого зі мною? — запитав Максим Ков-тяга.

А в голові майнуло: може, прочув щось, інакше б не погрожував.

— Та всяке доходило до мене... І не тільки за тебе, а за твою Марію. Еге, і за діда Кописточку.— Данило Горбокінь схилився впритул до старого, сказав сапким шепотом: — Я все знаю! Я все знаю, тільки мовчу. А так усі ви в мене в ку-лаці.

Й повів кулаком на Глибокі Колодязі.

"Таки знає,— похолонув Максим Ковтяга, уже й не радий, що ноги занесли на старостине обійстя.— Признався, що знає".

И Варчині бляклі очі казали, що вона також знає.

— А за Марію таки не чув,— безпорадно повів рукою,— що там сталося. Війна винувата, а хіба війна признається? Йди, батьку, своєю дорогою, та сам стережися, хоча тепер стережися чи не стережися — однаково не вбережешся.

И Данило Горбокінь важкою ходою почвалав до ганку.

И Варка, довга жердина, посунула за чоловіком...

І сам незчувся, як ноги принесли його не кудись, а таки на їхній куток. Уже отямився, що саме тут опинився, коли з-за ліси лозинової викотився великий клубок, далі цей клубок розпався, і з нього визволилося два глухонімі брати, Павло та Петро, обоє сьогодні в’юнкі, розбишакуваті. Близнюки, виваляні в сніг, з пелюстками рум’янцю на щоках, розмахували руками, щось бубоніли німо, округлюючи вуста в гримасах чи витягуючи дудочками, а то навіть сперечалися поміж собою, стусаючи одне одного ліктями. Щось вони розказували, авжеж, сподівалися, що Максим Ковтяга втямить їхню річ так, як вони тямили одне одного, але, сторопівши, той нічогісінько не міг втямити, як, зрештою, й ніколи не тямив братів-близнюків.

— Ех, хлопці, хлопці! І хто у вас відняв мову?

Павло та Петро ще дужче зателесувалися обіч старого.

— Життя страшне, але без мови — хай господь милує.

Здогадувався, що хлопці силкуються розказати щось про

Марію, виповісти таємницю її загибелі, і він із болісною мукою вглядався в жваві дитячі обличчя, в їхні проворні постаті, намагався збагнути рухи метушливих рук,— і все марно.

— Ще поговоримо з вами, хлопці, поговоримо колись.

' А як ступив на Маріїне обійстя, все здавалося, що дочка ось зараз вийде звідкись — чи то з хліва, чи то з-за хати, або з погрібника видряпається з кошем картоплі в руках.

І чомусь боявся глянути за погрібник, за яким сіріли дерев’яні цямрини криниці.

Сінешні двері були на самій лише клямці, відчинилися легко, навіть не скрипнувши. А хатні відчинилися зі скрадливими звуками, схожими на гамований стогін. Відразу ж через поріг війнуло духом перегорілого воску, запахом оливи, хвоєю та затхлістю житла, в якому вже не живуть.

Максим Ковтяга підніс праву руку до чола, хотів перехреститись, але рука так і завмерла, не сотворивши хресного знамення, бо за піччю почувся якийсь шерех. Цей шерех шмагнув по душі, й душа тонко затремтіла.

— Хто тут?

І знову думка про Марію навідала його.

— О господи,— почулось у відповідь.

Максим Ковтяга ступив від порога — і вклякнув на долівці. Навколішки біля скрині стояла Ониська Бездушна. Віко скрині задерто, обидві Онисині руки було ще опущено в скриню. Обернувши голову, світила червонястим від хмелю обличчям, захмареним пелехами розкуйовдженого волосся.

— Це ви, Максиме? — нарешті знайшлася на слові.— А я подумала, хто ж це чужий забрався до хати. Добре, що свій.

' Ониська Бездушна вийняла свої руки зі скрині, карачкувато звелася з колін. І полився її голос, який дедалі ставав солодший, більшало медових переливів.

— Нема хазяєчки в хаті, нема, а яка була хазяєчка!.. А ми ж сусіди з нею — то Марія до мене, то я до Марії. Оце жду день, жду другий, так мені мулько, так мені тоскно, а її нема. То я що? То я сюди, еге ж, думаю, давай я її навідаю, раз вона вже не може мене навідати. Бо народ усякий тепер вештається, за хатою око та око потрібне.

Ониська сокоріла, швидко оговтавшись, і на гарячому розпашілому виду її очі палахкотіли розквітлим будяччям.

— Хоч би ви сюди перебирались, Максиме? Бо чого сидіти в лісі? Щоб сидіти в лісі, треба здоров’я, а де у вас те здоров’я? Та й пора така, що докупи горнутись треба, тут село все-таки, далі від біди.

— Від біди ніде не сховаєшся,— сказав, думаючи про Марію.

— А як звикли в лісі, то що? Сидіть. А я тут за хатою цією трохи наглядатиму, бо ж сусідка.

Максим Ковтяга опустив погляд на долівку, втупився під ноги Онисьці. И мимоволі вона опустила очі — біля ніг лежав мішечок, а з мішечка виглядало дрантя.

— О, бачте, хтось уже хазяйнував? — скрикнула.

Максим Ковтяга як примерз до долівки.

— О, якась вишита блузка...— Ониська Бездушна загляну* ла до мішка, клешнюватою червоною рукою порпалася.— Та це ж блузка, либонь, ще з вашої Катерини, покійниці вашої, царство їй небесне. І

сувій полотна, правда, давнє полотно, пожовкло, як старе сало. Це ж треба!..

Чудуючись, вона прямо з мішка висипала все те до скрині.

— Ох і люди,— прискали в неї вишневі губи.— До війни такого не було, а як прийшов германець — як показалися всі. А де замок до скрині?

— Марія ніколи не тримала замка.

— А на хаті?

—1 Засув дерев’яний з сіней... а знадвору не замикала.

— Негоже так, батьку, негоже. Можна сказати, сама вона приманювала злодіїв до своєї хати. Ви вже дайте якусь раду. То я піду, раз ви навинулися. Звісно, як сусідка, то наглядатиму, але ви перебирайтеся сюди, в село... Охо-хо-хо, горе наше велике за гріхи наші...

Повагавшись, Ониська Бездушна все-таки затиснула той мішечок під пахвою і посунула до порога.

Максим Ковтяга по долівці, не підводячи погляду вгору, провів її до порога — й закліпав почудовано: що ж це випало з-під її спідниці, коли вона вже хатні двері відчиняла?

Нагнувся, підняв, розглядаючи на долоні, далі з однієї долоні перекидаючи на другу. Невже й справді намисто? Либонь, заховала за пазуху, чи куди, а воно й випорскнуло на долівку.

Старовинне намисто, яке берегла його дочка Марія. А Марії разки його дістались від її матері Катерини. А Катерині намисто дісталось від її матері, а тій — від її матері.

І він притулив долоні до обличчя, заплющився, щоб здолати сльози.

— Діду Максиме!

Хтось покликав голосом сусідки Домки. Хто ж це покликав? Поглянув — і справді запримітив Домку, що стояла неподалік на межі, яка розділяла її та Маріїн городи. У ватяній кацавейці наопашки, у ватяних валянках, на які було нацуплено жовті чуні, Домка здавалася б городнім опудалом, коли б не посоловілі від розпуки та глухого відчаю карі очі.

— Діду Максиме, що ви робите?

Стоячи на межі, Мотря бачила, що в старого Ковтяги роздерся рот, щось мовив, але таке безголосе та хрипке, що не втямиш.

Тоді ще трохи очманіло постоявши, Домка зрушила з межі по перетоптаному снігу, підійшла впритул до Максима Ковтя-ги. Жах застиг на ЇЇ вилицюватому, побитому віспою, гостро випнутому обличчі. Зважившись, вона схопила старого за лікоть, смикнула до себе, повторивши:

— Що ви коїте, діду?

— Пусти,— сіпнувся він.

— Куди пустити? Що ви коїте?

Таки вирвався — весь ворожий, наколющений бровами, обезумілий — і почовгав до хліва. Схилився над поцюканим сокирою поліном, хотів схитнути — й не зумів, бо вмерзло в землю. То' навалився грудьми та коліньми — й одірвав із криги. Виваживши на груди, приніс до криниці й тут уже опустив поміж цямрин. Одземок загукотів поміж цямрин, у криниці сплеснуло водою.

— Діду Максиме...

А він від криниці знову понуро почовгав до хліва.

Домка зігнулася над цямринами, сподіваючись там, унизу, побачити хисткий кружечок води, але не побачила. Обернувшись, вона зауважила, що старий уже повертається від хліва, несучи на оберемку грабове .дрюччя. Дійшовши до криниці, незграбно сипнув дрюччя поміж цямрин.

Сопучи, зціпивши зуби, знову подався до хліва — й скоро у .глиб криниці з сухим шерехом полетіло три кукурудзяні снопи.

Зрештою, звів очі — й наче щойно вгледів сусідку Домку, а вгледівши, хоч і не подобрішав обличчям, проте немов додалося тями на знавіснілому виду.

— Що ви надумали? — запитала Домка.

— Засипати надумав.

— Хочете засипати криницю?

— Криницю.

— Але ж люди з криниці беруть воду.

— Беруть воду?.. Яку воду?

— Завжди ж воду брали з криниці.

Дивився на неї, немов на ніч непроглядну, що мороком засліпила очі.

У тому засліпленні пошнуркував старечою ходою на подвір’я, повернувся з розсохлим кадубцем, той кадубець також полетів у земну прірву. Плаксиво заплющуючись, криво закутуючи тремтячі губи, застогнав:

— Яка вода? Хіба в цій криниці тепер є вода? Звідси можна брати воду?

И тільки тепер осяяло жіночу тяму, й тільки тепер Домка збагнула, що то колотить Максимом Ковтягою, чому надумав; забити криницю, щоб не стало її, щоб ніхто більше сюди не прийшов по воду. Ще не доводилось чути, аби хтось отак забивав свою криницю, але ж — пора страшна, то й люди страшні, то й усе страшне.

— Тут її друга могила... А чого могила має стояти розрита, як провалля?.. Треба зрівняти з землею.

— То вже весни почекайте,— мовила.

— І хай до весни стоїть незасипана могила?

— Марієчко, Марієчко...— тільки й прошепотіла Домка" Й побачивши двох своїх глухонімих синів-близнят Павла й Петра, що через город уже котились сюди, до криниці, замахала руками й гнівно залементувала:— Куди? Ану назад! Ану киш, трикляті...

Глухонімі хлопці сторопіло зупинились, а мати подалася назустріч їм, аби загнати до хати, а то зовсім відцурались домашніх порогів, гасають, то ще догасаються.

Одноногий Никандр сидів на стільчику перед ослоном. На широкому ослоні під стіною — всяке його швацьке начиння, бо він завжди або шив, або латав для людей чоботи і всяке інше взуття. На підвіконні цвіло рожевим квітом два калачики у глиняних ринках.

Він і зараз лагодив чиюсь взувачку — білими дерев’яними шпильками підбивав підметок.

— А, це ви, діду Максиме,— звів голову.— Заходьте, чого в порозі стали.

Максим Ковтяга зняв шапку і, пройшовши до столу та сівши на ослоні, поклав шапку обіч себе. Запала гнітюча тиша, яку порушував хазяїн хіба що тим, що молотком забивав шпильки в підметок — уже після того, як шилом проціи-лював там дірку.

— А моєї Хариті нема,— озвався, аби озватись,— подалася до своєї матері, бо нездужає.

— А я от — ходжу по людях. І я нездужаю,— мовив Максим Ковтяга.

— Нездужаєте?

— Душа болить... Хутчій би вже наші прийшли... І чого світ настав такий?.. Уже ніколи не буде так, як було.

Голос йому посікся, старий щось бубонів посірілими губами, зітхав, заплющувався та розплющувався, аж поки голова його звалилась на руки, що лежали на столі. Раз у оаз голова сіпалася, спина здригалася.

Чулося глухе, нерозбірливе бурмотіння, це було квапливе та сердите бурмотіння, наче він із кимось пересварювався.

І тоді одноногий дядько Никандр перестав забивати шпильки в підметок, поклав взувачку на ослоні. Що ж, хай хоч трохи спочине старий Ковтяга, бо зморився. Добре, отут у хаті запаморочились мізки, а якби десь у лісі?

Рипнули двері, й до хати ввійшла Харитя, внісши околот обмолоченої житньої соломи, від якої війнуло холодом та духом зерна. Околот із шерехом-зітханням ліг коло печі. Харитя звела голову — й несподівано сахнулась до порога:

— Ой, хто це?

— Таж дід Максим...

— А чого він? — прошепотіла.

— Зовсім заморився, от і задрімав на столі.

Полохливо кліпаючи повіками, завжди ляклива Харитя

шепотіла самими вустами:

— Нещасний дід, ой, нещасний. Наче біда слідом за ним назирці ходить, біда його сліди нюшкує, аж мені страшно.

— Та не плещи казна-що.

— Піду, ой, піду, тяіжко мені з ним в одній хаті. Я ж не ходила й на похорон, ти знаєш... наче на тому похороні самій мені живцем довелося

б лягати в могилу, а мене землею засипали б... Сам у печі випалиш, а я знов до матері своєї...

В порозі острашливо глянувши через плече, а чи біда чужа слідком за нею не гайнула, Харитя вив’юнилася з хати.

Максим Ковтяга спав мертвим сном за столом, а одноногий Никандр сидів неподалік перед ослоном, дивився у вікно, й думки чорні снувались у голові, мов попіл над пожарищем. Зрештою, взяв милицю, що лежала напохваті, і, намагаючись не грюкати, повільно встав.

Коли Максим Ковтяга розплющився, в хаті вже сутеніло, Звівши голову, полупав очима й запитав:

— Де це я?

— В мене, діду,— відказав Никандр.— Покимарили трохи? То й добре. А тепер давайте перехопимо щось, аби зовсім із ніг не звалитися.

— Піду я, пора,— заквапився той.

— Куди? Підкріпитися треба, ось і сало,, і хліб, і трохи скаженівки в зеленій пляшці.— І коли по череп’яних кухликах розлив горілку, то мовив: — Мертвим — царство небесне, а живим — царство земне оце. Давайте, діду, за мого Тимоша, десь він там воює... Аби обминуло його, аби вернувся додому.

Ще не випивши, вони скривилися, а випивши — скривилися ще дужче.

— Пече мене отут,— мовив Максим Ковтяга й приклав долоню до грудей.— Немає Марії, а на душі — наче немає мене... Був корінь — і вирвали... І Данило Горбокінь сьогодні, староста наш...

Та й понурився, не доказавши.

— А що староста? — поспитав Никандр.

— Теж супостат на мою душу... Погрожує, що знає щось за мене... А що він знає?

— О, то хитра бестія, тому пальця в рот не клади,— змружився Никандр.— Та зараз така пора, що він — і вашим, і нашим, отож не бійтесь його.

— Не боятись, кажеш?.. А що він знає?..

— Може, знає щось, а може, на пушку бере, хіба вгадаєш?

Дивні лукавинки майнули в Никандрових зіницях, і він зразу ж схилив убік страпату голову, ховаючи очі. Ще трохи випили самогону й жували сало з хлібом.

— И нащо мені тепер жити? — озвався Ковтяга.

Одноногий Никандр узяв милицю, звівся. Діставши з печі

жаринку, запалив гасову лампу й поставив на столі.

— Онуку маєш, Ганнусю,— нагадав.

— У неї батько на фронті.

— На фронті, звісно, але ж не повернувся ще.

Максим Ковтяга чудно так, наче невидющий, глянув на

хазяїна, що горбився на милиці, ховаючи очі.

— Що я тобі скажу, Никандре...

— Кажіть, діду.

— Чую, що смерть слідом за мною ходить.

Никандр мало не здригнувся, згадавши те, що недавно казала Харитя.

— За всіма ходить, але хто про те думає,— буркнув.

— Е-е, ні! За всіма, та не за всіма. І все ближче, ближче. І чи то вона слідом за мною йде, чи то я слідом за нею, а тільки ми разом весь час, уже зустрілися.

— Зустрілися? Не беріть у голову! То всі ваші чорні думки через Марію, горе вами колотить.

—■ Горе, горе,— згодився. Та й, дивлячись спідлоба, звівся з-за столу, впритул наблизився до Никандра.— А хочеш, я тобі скажу?

— Що скажете?

— А те, що чує душа моя! — Очі в нього вирячилися, їх пеленою туману заткало божевілля.— Душа бачить і чує!

— Не треба, діду...

— Не треба, злякався? — Очі його звужувалися, туман божевілля танув.— По правді, мені й самому страшно... А тільки людське життя

таке маленьке, дмухнув — і нема... що чого боятися? А мого життя то зовсім не видно. Чого варте? Ніхто й не згадає.

Никандр несподівано розгнівався, побуряковів колючим лицем, а милицею стукнув у долівку:

— Чого ви, діду, панахиду правите по собі? Живіть, а панахиду по вас знайдеться кому відправити. Життя — це такий товар, що на ярмарку за найгрубіші гроші не купите. Якби ж ваше життя було таке дешеве, то чи німець прийшов би завойовувати такою великою темною силою! Значить, боїться, значить, цінує! А ви накликаєте погибель на свою голову... Фронт уже близько, живіть...

Останні слова проказав стиха, наче впрошував по-доброму, бо справді злякався почутого від очманілого з горя старого, що втратив глузд.

Максим Ковтяга сів на ослоні, поклав на столі кощаві руки з розчепіреними галузками чорних пальців, знову голова знесилено впала...

Серпик молодого місяця сяяв над лісом. Серпик, схожий на срібну колисочку, а над тією далекою небесною колисочкою— полум’яна зоря в, темному голубому розводді.

Не боячись ні людини, ні звіра, з якими міг би стрітися цієї нічної пори, Максим Ковтяга повертався додому. Сніг сухо поскрипував під валянками, наче зітхав, наче важко сопів. Дерева стояли чорною ордою, що причаїлися, гамуючи норов, незбагненною силою прип’яті до землі. Його бив дріж, цокотіли зуби, зрідка озивався:

— Де та Галя тепер?

А через якийсь час зуби дрібно вибивали:

— А Федір Маковій?..

Човгав по снігу, плечі щулилися, зуби стугоніли:

— А сердешна баба Ликера?

Так він запитував — і про Галю з її братиком, і про Федора Маковія, і про бабу Ликеру, запитував чи то в самого себе, чи то в зоряної ночі, а чи то в лісі, але сам собі не міг дати відповіді, і ліс мовчав, і зимова ніч мовчала. В голові кумельгом крутилося все те, що'сталося за останні дні, в пам’яті наче метелиця мела, йому прагнулося вхопитися за якусь ниточку, аби розплутати клубок, але тієї рятівної ниточки намацати не міг, і спогади хурделилися, то пригасаючи, то яскравіше спалахуючи. Кілька разів обертався, наче ось-ось мали наздогнати його санки з братами Куницями та з Кирилом Стасюком, наче ось-ось знову почується п’яний стогін гармошки, проте вузька лісова дорога німувала, лише сипкий сніг морозко сопів-зітхав під валянками.

— Що знає Данило Горбокінь? Чого я ходив до нього?

Тепер він до пуття сам собі не зміг би відповісти, чому навідувався до сільського їхнього старости, авжеж, не слід було йти, але щось повело, повело щось. Таки погрожував. Погрожував, що знає щось. Може, брав на пушку? А може, якби не знав справді, то не погрожував?

Було байдужісінько, наче думав не про себе, а про когось іншого... наче все те відбулося з кимось іншим, а він якимось дивом дізнався — й тепер не відає, як скараскатися того, що залетіло в душу.

И онука Ганнуся не прибігла вдосвіта.

И рідна дочка Марія не померла, а живе.

Йому на мить так гостро повірялося — Ганнуся в безпам’ятстві не прибігала, Марія жива,— що він аж зупинився несподівано, осяяний тією своєю раптовою вірою-сподіванням, і наче посвітлішало довкола, й у голові розвиднилося. Та за якусь мить-другу захурделилися спомини, потьмяніло в дум* ках...

Ось так би йти, йти — й нікуди не прийти, бо, либонь, немає на всій неоглядній землі місця, з якого можна було б вийти, й немає на всій неоглядній землі такого місця, куди можна б прийти й почуватись, що ти таки прийшов. Куди й навіщо? Немає такого пристановиська на землі, бо душа втратила це пристановисько в самій собі.

— А де Кописточка?

Думка про діда Кописточку звідкись виринула. Приверзлося йому чи й справді хтось сказав про діда Кописточку? Е-е, не приверзлося, справді таки чув, сестра Мотря сказала, тільки чому не побачив його свіжої могили, коли опівночі був на цвинтарі?

И похололо всередині — таки почулося кінське іржання!

Ловлячи спиною дрижаки, Максим Ковтяга звернув із дороги, притулився до холодного стовбура берези, прислухаючись та приглядаючись. Здається, не встиг ще припасти до берези, як із-за ялин вигулькнули сани, що легенько так шелестіли, наче й не кінь був в упряжі, а нечутний вітер. Якби ж ото горе хмарою не клубочилося в душі, то почув би, а так не почув.

На санках сутулилась чоловіча постать.

Краєм ока помітивши цю зсутулену постать, Максим Ковтяга аж влип у березовий стовбур, ловлячи щоками та шиєю іній, що посипався з гілля. Ждав, що санки ось-ось проїдуть мимо, та раптом у лісовій сторожкій тиші почулося:

— Тпру-у...

І перегодя долинуло:

— Агов, діду Максиме...

Приязно так і вкрадливо, навіть прихована ласка прозвучала в голосі.

— Та виходьте із-за дерев, не ховайтеся.

Голос видався знайомий, тільки ніяк не міг пригадати, чий то голос, де чути доводилося.

— Я тебе впізнав... На санках підкину тебе до хати.

Максим Ковтяга винувато вийшов із-за берези, почвалав до

дороги.

— Це ти, Онисиме? — пильно приглядаючись, мовив.

— А то ж іще хто! — почулось у відповідь.— Чи не сподівався?

— Ти ж тепер хазяїн у лісі...

На санках справді сидів Онисим Потурнак.

У дядьківській понурій шапці, у понурому полатаному пальті, у понурих повстяних валянках, він скидався на дядька, якого лихо посеред ночі погнало до лісу. З-під чорних куштратих брів жаристі очі посвічували гострими вогниками. Все ще чудуючись із цієї дивної

зустрічі, Максим Ковтяга опустився на санки. Онисим Потурнак поклав йому руку на плече й мовив:

— Знаю, все знаю!

— Що? — не второпав той.

— Як ото вас на льоду Стасюк і два Куниці підхопили й потягнули у Вівсяники.

— Звідки знаєш? — занепав духом старий, бо всякої всячини могли набалакати.

— Звідки знаю? Скрізь у мене вуха, та очі... Оті запроданці матимуть по заслугах, на те ми й лісники, так? Ми ще їм пригадаємо сватання, ми їм ще таке весілля зіграємо, що вони' покійникам заздритимуть... А ти, батьку, справжній герой, мені казали, як ти ото Маковія Федора боронив.

— Лежить там у Вівсяниках, у баби Ликери, я навідував.

— Знаю, все зйаю! Хай очуняє, хай оклигає. Мені казали за бабу Ликеру, сердечна це людина, чуйна. Така, як наш простий народ, який не став запроданцем, не пішов до фашиста служити, аби петлю намилювати милом та ще й оту намилену петлю накидати на шию' своєму ближньому. Хочеш, скажу тобі за Федора Маковія? Порский, що з усякої пастки вискочить. А вже обачний! Яке в загоні нашому найважче завдання — йому доручаю, найперше ж — карати всяких запроданців і ворогів народу. Він у цьому ділі мастак.

Нахилявся до Максима Ковтяги й приглушував голос, наче зараз отут, у лісі, в опівнічну пору, хтось міг підслухати.

— Еге ж, мастак, тільки і в нього ото...

И не доказав Онисим Потурнак. І раптом, не притишуючи голосу, зареготав густо, важкою долонею ляснув по спині:

—■ Знов мені, батьку, неправду сказали за тебе?

— Яку неправду? — передчуваючи лихе, поспитав Максим Ковтяга.

— Наче тебе після тих Вівсяників немає в живих! Мовляв, доскакався старий горобець. А я й не повірив, бо знаю, що ти й не збираєшся.

— Люди набалакають,— буркнув.

—1 Бо ти як заговорений, еге ж?

— Де ж я заговорений?

— Е-е, не скажи. Твоїй дочці Марії жити й жити, а вона свою долю не вгадала, й ніхто не вгадав. А тобі смерть скільки в потилицю дихала? Ото ж бо й воно. То поїхали, бо чого в лісі стояти, ще наскочить якась нечиста сила на нас.

Полозки стиха повискували, наче два цуцики, що бавляться, пацаючи одне одного м’якими лапками та ласкаво покусуючи зубами. Срібна колисочка місяця так само висіла над чорними верхами дерев, і так само неподалік від небесної рогатої колисочки полум’яніла ясним віхтем велика зірка. Мороз поміцнішав, хапаючи за щоки цілим віялом кусючих голок.

— О, забув запитати...— Онисим Потурнак напівобернув бородате обличчя.— Ти, батьку, вдома сам чи якихось гостей маєш?

—• І сам не відаю,— промимрив Максим Ковтяга.

— Як то не відаєш?

— Заходили гості. Може, й пішли.

— Заходили? Які гості?

Онисим Потурнак смикнув за віжки, тпрукнув, і санки зупинилися. Впритул наблизивши холодне бородате обличчя, повелів:

— Ану розказуй.

— Може, й нема, хто відає.

—■ Е-е, ти не крути хвостом, як лисиця.

— Та я не кручу.

— Коли гості заходили? Які гості?

— Дай боже пам’яті…

Максим Ковтяга й справді призабув, коли все те сталось, був чи не був отой Микола з Хащуватого. Геть чистісінько все перехарамаркалося в голові. Затинаючись, став пригадувати досвіток, і. недобре передчуття, і як ходив у стодолу. Здавалося, все розповів, і на пучку не втаїв. Онисим Потурнак слухав пильно, похмуро, не перебиваючи й словом. Вислухавши плутану розповідь, мовчав якусь часину, мовби осмислював, а потім запитав:

— Значить, недужий?

— Зовсім недужий…

— А таки вдарив?

— Ударив,— і Максим Ковтяга почухав потилицю.— А може, й не вдарив... бо недужий, бо в запамороченні.

— І ти його раніше ніколи не бачив? Хто він такий?..

— Не бачив ніколи... А сказав, що Микола з Хащуватого.

— Його кінь і санки, що ти в ліс до мене приїжджав?

— Його...

— Чом не сказав тоді?

— Не в голові було... Приїхав сказати про Марію.

— За Марію ще все взнаємо й відплатимо за її смерть, ніхто не сховається... А цей от... як ти назвав його... еге ж, Микола з Хащуватого... не чув про такого. Що ж , йому треба від тебе, га? Видать, щось треба... Гаття!

Кінь спроквола рушив, санки покотилися.

— Може, тобі, Онисиме, не слід іти до мене,— озвався Максим Ковтяга.

— Діло кажеш, батьку, але... .

Ген-ген поміж дерев уже завидніло обійстя, з нічних сутінків впливла його хата, вшита соломою.

— Либонь, вікно світиться,— мовив Потурнак і поліз рукою спершу до кишені, а тоді вже поторкав долонею пазуху, де лежала зброя.

— Ай справді, світиться.

Вікно з причілка ледь мерехтіло вогкою пелюсткою прив’ялого цвіту.

— Хто там?

— Чи я знаю. Може, отой Микола з Хащуватого...

— Думаєш, досі не подався своєю дорогою?

— Таж недужий... Може, зовсім зліг.— І мовив благально: — Чого тобі йти до моєї хати? Всяке може статися, то ти краще ото їдь своєю дорогою.

Стримуваний віжками, кінь ступав зовсім повільно, аж поки й зупинився.

—■ Е-е, батьку, вовків боятися — в ліс не ходити, а ми ж із тобою таки в лісі... Нехай нас бояться, ніж ми боятися маємо. Я отут почекаю, а ти не полінуйся піти до хати й подивитись. А потім скажеш мені. Гайда...

Максим Ковтяга звівся з санок, слухняно подався до воріт.

— Ану стій! — долинуло.

Нетямковито озирнувся, хто б це міг покликати отут біля обійстя.

— Стій, батьку,— все ближче та голосніше,— я сам піду.

Невже це Онисим Потурнак сам намірився йти до хати?

Максим Ковтяга переминався з ноги на ногу. Дідько його знає, що там коїться, а він... І водночас тепло вдячності ворухнулось у єстві до того чоловіка, який сам не боїться на-разитись на небезпеку, аби захистити безборонного діда.

— Може, той Микола з Хащуватого — як вовк, га? Видужав, га? А тепер причаївся й чигає на тебе? Краще вже я.

И легкою ходою проніс уперед своє високе, дебеле тіло.

У Максима Ковтяги забило дихання.

— А де ж мені бути? — прошепотів услід, але відповіді не почув.

Скоса поглянувши на санки за ворітьми, хутким поглядом окинувши нічний принишклий ліс, Максим Ковтяга тепер дивився тільки на мляву пелюстку освітленого причілкового вікна та на міцну Онисимову постать, що зухвало, без скрад-ливості наближалась до сінешніх дверей. На коротку мить він зупинився, намагаючись збоку, на відстані, зазирнути в шибки, а потім узявся за клямку дверей.

Двері було незамкнено, й Онисим Потурнак легко відчинив їх у глибину сіней, а потім, зігнувшись та ввібравши голову в плечі, переступив поріг і зник у сінях.

Тепер, зоставшись сам, нашорошував вуха, прислухаючись і до лісу, й до хати. З хати хоч би шерех долинув! І причілкове вікно як тліло млявим світлом раніше, то й далі тліло. І в лісі стояла глибока опівнічна тиша, наче в світі не йшла війна й проливалася кров. Зірки вгорі наче повогнистішали, а сяйво їхнє похолоднішало. Серпик місяця повищав і скрижанів іще дужче.

Причулося чи й справді?..

З лісових нетрів долинуло вовче виття — і зразу ж обірвалося. А може, зовсім не вовче виття, бо кінь, запряжений у санки, стоїть спокійно. Авжеж, не вовк, бо де б йому взятись тепер?.. А коли війна пригнала?..

Мерзнучи, легенько тупцяючись, дійшов до копички сіна, обставленої грабовими жердинами, аби не стовбичити на видноті, аби якийсь прихисток мати. Прихилившись плечем до копички, ввібрав ніздрями сухий запах трави, що нагадав літо.

Й раптом як улип у копичку, намагаючись заритися в сіно.

З сіней долинула шамотня, мовби хтось намагався зірвати з петель хатні двері. А потім щось лантухом вивалилося через поріг надвір і, скульчившись, лежало за порогом.

— Ану вставай!

З сіней вийшов Онисим Потурнак, поли кожуха розстебнуто, без шапки, розкуйовджений. І знову наказав переривчастим, сапким голосом, у якому чувся гнів:

— Вставай, кому сказано...

Той лантух заворушився на снігу й щось бубонів, намагаючись звестися. Максим Ковтяга, боячись відлипнути від копички, прислухався — й нічого не чув.

— Ану, посіпако, зводься!

Нарешті зі снігу долинуло розпачливе та надсадне:

— Я не посіпака... Не посіпака...

Максим Ковтяга ледь упізнав хапливий, надщерблений голос отого Миколи з Хащуватого, бо це був таки його голос. Еге ж, скільки це днів минуло? З тих пір, як удосвіта навідався? А й досі чаївся в хаті. Либонь, недужий, либонь, і досі не очуняв, а то б накивав п’ятами.

А може, чекав на нього, на Максима, бо хтось його послав у якомусь ділі. Хто послав! Яке діло?..

Онисим Потурнак дужою рукою звів отой гойдливий лантух із землі.

— Оїуди іди... за стодолу... там побалакаємо.

— Не винен я ні в чому!

—■ А там і побачимо, чи винен.

— Онисиме Карповичу!

Причулося чи справді назвав на ім’я та по батькові? У Максима Ковтяги спалахнув у голові жар, віднімаючи тяму.

— Кому сказано, посіпако!.. За стодолу, там побалакаємо...

И силоміць потягнув Миколу з Хащуватого, а той шко-

пертався ногами, смикався, щось бубонів, намагався вирватися, тільки як ти, недужий, вирвешся з міцної руки, яка вхопила обценьками?

У, Максима Ковтяги їдучим холодом ударило поміж лопаток, виморозило шию, мороз упав на крижі. Тепер уже сліпа сила, схожа на страх, шпигала в грудях, змушувала звестися, кудись бігти, криком рвалося з задубілого горла, але він не зводився, не біг, не кричав, бо ота сама сліпа сила, схожа на страх, на розпач, водночас зневолювала,

змушувала втискатися в копицю сіна, ховаючись, зариваючись... аби заховатися, заритися від чогось невідомого, невідворотного, що мало неминуче статися.

З-за стодоли ще долинула якась шамотня, голоси, потім запала тиша, коли чув тільки своє дихання, коли сіно зашелестіло білй вуха,— й раптом тишу розколов постріл, наче неподалілк хтось ломом ударив по річковій кризі, далі по річковій кризі хтось коротко вдарив другий раз, і луна від обох ударів, наздоганяючи одна одну, з обійстя шаснула на ліс, покотилася, тікаючи й наздоганяючи сама себе, аж поки десь у гущавині згасло, розпалось її відлуння.

Скоро сипкий сніг біля хати зашелестів людською ходою.

Онисим Потурнак пройшов за ворота до саней, щось там узяв у соломі чи поклав у солому. Постояв біля коня, прислухаючись. Далі відчинив ворота й заїхав саньми на подвір’я. Чулося сопіння, дихання, полозки, хода.

— Батьку! — мовив глухуватим спокійним голосом.

Ковтяга Максим уже звівся з сіна, стояв неподалік біля

копички.

— Я тут,— озвався, зовсім не сподіваючись, що спроможеться на голос.

— Мерзнеш?

Максим Ковтяга хотів сказати щось — і голос сів.

— Хазяїн ти чи не хазяїн? Ходімо до хати, розігріємося, чим бог послав, аби зовсім не віддати дідькові душу. Ходімо.

А той наче остовпів.

— Ха-ха, та в тебе душа заяча! — Онисим Потурнак підійшов ближче, взяв за руку.— Ти ж не заєць, хіба я тебе не знаю.

Метал міцною натягнутою струною побрязкував у спокійному голосі. Здавалося б, цей голос мав погамовувати страх, але чомусь не погамовував, ще дужче сповнював душу сум’яттям.

— Та не бійся,— стиха засміявся Онисим Потурнак.— До твоєї хати він більше не прийде, нагостювався.

І сам подався владною, впевненою ходою.

Якась непереборна сила вабила Максима Ковтягу туди, за стодолу. Здавалося, з-за стодоли зараз вигулькне щось чи долине стогін, але — марно сподівався, стодола бовваніла понурою примарою.

Онисим Потурнак зник у темному проваллі сіней.

Тоді Максим Ковтяга лівою рукою стягнув з голови шапку, а праву повільним, іще не зовсім осмисленим рухом підніс догори. Піднесена рука потремтіла перед обличчям, наче ось-ось мала опуститися, але він склав докупи три персти — й торкнувся лоба, далі торкнувся правого плеча, лівого плеча. Раз перехрестившись, завмер. Слухав — і нічого не чув. Перехрестився вдруге — й прислухався. Перехрестився втретє — і знову прислухався. Так-таки нічого не почувши, опустив праву руку і, тримаючи шапку в лівій руці, приречено поплентав до хати.

— Отак і грітимемося в дранті чи в печі розпалимо?

Так мовивши, Онисим Потурнак сам відслонив затулку в печі й засунув у челюсті хмизу, що лежав біля штандарів. І віхоть соломи засунув. Діставши з кишені запальничку, крутнув коліщатко, викресавши іскру, й коли від іскри спалахнув гнотик, його ясним полумінцем підпалив солому.

Максим Ковтяга розглядався по хаті, винишпорюючи чужі сліди, й не бачив... ото хіба що рядно зжужмане на лежанці та стіл трохи відсунуто від вікна... І — шапка валяється на долівці біля скрині. Шапка з лисячого хутра.

— О, тепер дихнуло теплом,— сказав Онисим Потурнак.

Високий, він головою мало не стелі сягав, і, здавалося, від

його дужої дебелої постаті в хаті стало тісно.

— Давненько я тут у тебе не був, давненько... Ось у мене є трохи зілля, щоб закріпитись та розморозитись.— Він дістав із кишені плескату пляшку з зіллям, з-за пазухи чималий кусень вареного м’яса, загорнутого в рудий папір.— Призво-ляйся... Та що це ти, батьку, сам на себе не схожий? Як із хреста знято тебе, теж мені Ісус Христос! Та ти на війні чи не на війні? Та якби самому Ісусу Христу в руки дали автомат і гранати, сам бог не спасував би, а ти спасував... Випий!

І він тицьнув пляшку зеленого скла в руки Максимові Ковтязі.

— Та який із мене пияк,— промимрив той.

— Розучився на старості літ? Ото найкращі ліки проти всього — і проти простуди, й проти страху, пий.

Максим Ковтяга нахильці став пити, й рятівне зілля з пляшки видалося йому зовсім благеньким питвом, куди там до справжньої

оковитої. Повернувши пляшку, відчув, як шпарке тепло б’є в голову й розливається в тілі. А може, то жар пішов від печі? І він здивовано поглянув на піч, у якій розгоралися дрова.

Онисим Потурнак теж випив із шийки, розбатував навпіл кусень вареного м’яса.

— їж... бо на тому світі не дадуть... І сядь отам на покуті, не такі в тебе молоді ноги, щоб вистоювати.— И коли Максим Ковтяга слухняно вмостився на ослоні, мовив: — О, ти до серця не тільки мені припав.

Старий нетямкувато закліпав повіками, дивлячись на Они-сима Потурнака, в якого на блідому обличчі чорні вуса здавалися зовсім смоляними, й наче прямому дротяному волоссю додалося густої смоли, й темні пронизливі очі повугли-стішали.

— Ай оцьому припав до серця,— і кивнув головою кудись надвір.

— Кому? — отетерів хазяїн, гублячись у здогадах.

— Таж Миколі з Хащуватого.

Нітячись під гострим лукавим поглядом, Максим Ковтяга пробурмотів:

— Не бачив його ніколи... Хто він такий?.. І чого опинився тут... Я думав, давно його вже в хаті нема, а він... Хтось його прислав, а хто, а чого?

— Бо пригрів, ось він засидівся... Сказав, що ти йому життя врятував. Мовляв, коли б не ти — йому амба. Це правда?

— Та я...— Чи то від випитого, що захмелило, чи з іншої хвороби, а тільки в нього язик німів.— Ну, коли він — мов каліка, то що? Готовий померти, бо скрутило його так. Авжеж, пригрів. Чи мені кутка жалко? Не жалко. Та й хто б погнав отакого недужого на мороз, на смерть?

— Ого, ти — як Ісус Христос!

— Куди мені, я чоловік маленький.

— Значить, він тебе таки вдарив?

— Може, ненароком, бо й на ногах не тримався.

— Я тут із ним побалакав, поки ти надворі мерзнув.— Онисим Потурнак зняв із себе пальто, бо від печі по хаті пішло тепло. Трохи надпив із пляшки, відкусив м’яса, розжовуючи міцними щелепами.— Той Микола з Хащуватого на твоє життя важив, чуєш?

— А чого, яка причина? — розгублено забелькотів Максим Ковтяга.— Чим я завинив перед ним? Чим скривдив? Ні з ним не здибався, ні з його близькими. Ти, Онисиме, не наговорюй на чоловіка...

— То ти не віриш мені? .

Максим Ковтяга лише сопів та супився.

— Кажу, що побалакав із ним трохи, поки ти мерзнув надворі. Від нього самого довідався, тепер тобі скажу, бо він уже не признається.

— Хто ж він такий? — вовчкувато поспитав.

— Ха, наговорюю? На того, що важив на твоє життя? Себе маєш за богобоязливого, то й інших маєш за таких? Е-е, батьку, а в отих інших

немає бога в душі, бо ніколи не було, вони зовсім не богобоязливі. Навпаки, вони такі були чи стали, що боги мають їх боятися.

— Отой Микола з Хащуватого... так і признався отут, що важив на моє життя?

— А чого ти так допитуєшся? Чому не віриш? Правду кажу: хотів убити!

— Хотів убити?

— Правду кажу!

— Та я ж до нього — як до сина рідного,— схлипнув Максим Ковтяга.

— Вірю тобі. Бо ти й за мною доглядав у цій хаті, мов за сином рідним, така вже у тебе натура.

Максим Ковтяга звівся з покуті, почимчикував до печі, підклав трохи сухого хмизу, бо там уже вичахало. Розсівшись під стіною, щоб не було видно з вікон, скинувши пальто й широко розставивши ноги в ватяних штанях та сірих повстяних валянках, Онисим Потурнак дивився за ним темними очима рисі, в яких чи то від вогню з печі, а чи то десь із глибини єства віддзеркалюються лінькуваті, золотої олійної барви полумінці, здатні ось-ось вибухнути, зароїтися, захурделитися невгадуваним оскаженінням.

— За Кописточку чув?

— А що люди кажуть за Кописточку? — звівши брови, поспитав Онисим Потурнак.

— Нема його в живих.

—■ А що кажуть іще?

— Кажуть, помер не своєю смертю.

Онисим Потурнак надпив горілки з зеленої пляшки і, діставши з кишені клапоть паперу та пучку махорки, взявся згортати цигарку. Згорнувши, запалив від запальнички і, похапливо посмоктавши, щоб хутчій розгорілася, випустив із рота хмарку диму.

— Авжеж, чув я за діда Кописточку, чому ж не чув, скрізь маю вуха... А може, помер від своєї ветхості, бо пора наспіла?

— Не чув такого...

Онисим Потурнак зібрав на крутому лобі рясні горбкуваті зморшки, чадів димом, курячи цигарку. А Максим Ковтяга, стоячи біля печі, все мимоволі поглядав мимо нього вбік, на скриню, де на долівці лежала чужа шапка. Ота чужа шапка так і вбирала його зір, усе здавалося, що хтось зараз прийде по неї, ось-ось відчиняться двері. Але двері не відчинялися й ніхто не входив.

Онисим Потурнак раптом теж подивився на двері і, знову надпивши з зеленої пляшки, поспитав підозріливо:

— Чи ти нікого не чекаєш в гості?

— А хто ходить у цю пору, та ще в лісі?

— Ходить усяка звірина, що не спить... І я от ходжу, досі не сплю,— викришив білі зуби в кривій усмішці, а кутики вуст у нього дрібно затремтіли-засіпались, наче у пса, що насторожено принюхується. І хоч усмішка ще ледь мерехтіла, та обличчя вже крижаніло.— Ото скажи, батьку, ти мене знаєш, хто я такий?.. Та чого торопієш? Не торопій.

— Партизан... герой,— не так відповів, як тоном голосу запитав Максим Ковтяга, що справді сторопів від запитання.

— Ти так думаєш?

— Думаю...

— А в Глибоких Колодязях? У Куманівці та Вівсяниках? По інших селах, бо наш край великий. Що думають люди?

— Так само думають.

— Усі?

— Ну, які поліцаї, може, не думають, бояться.

— А це добре, що бояться,— затягнувся цигаркою, спроквола випускаючи дим.— Раз бояться, значить, свою погибель чують. Скоро вже, скоро. їм далі як? Або в землю лягати, або з німцями тікати... Це ти про мене зараз так говориш, мовляв, герой. А що ти скажеш, коли наші прийдуть?

— А що скажу? Так і скажу,— ще дужче сторопів Максим Ковтяга, якому почало здаватись, що Онисим Потурнак зовсім сп’янів від спожитого зілля.

— Так і скажеш? — з притиском запитав той.

— Авжеж.

— А не роздзвонюватимеш скрізь, як то я переховувався тут у твоїй хаті? І на горищі, і в стодолі, і в лісовому курені? Та й не один місяць, і

навіть не рік? А який же той герой, що не воював, що ховався? Поки німці були при силі, то ховався, а як їх почали бити, й він почав бити?

Максим Ковтяга взявся руками за стовп, який посеред хати підпирав сволок, і так тримався, наче боявся впасти.

— Ховався, то й що...— пробубонів.— Бо як тоді було воювати...

— Ні, ти роздзвонюватимеш скрізь чи ні? Мовляв, подивіться, який ото герой, що переховувався по закапелках та слушної години вичікував! — Онисим Потурнак розчавив валянком на долівці рипичку від цигарки, яка вже тільки тріщала, бо махорка витліла.— Чи ти справді такий простодушний, що мовчатимеш?

— А що роздебендювати? — тримався руками за помащений білою глиною круглий стовп.— Така слава про тебе скрізь... Куди ж проти такої великої слави? Переховувався, то й що? Хто мене питатиме? Кому я потрібен? Чи хто мене послухає? Ніхто не послухає, навіть якби сказав, то чи я дурний плескати пусте? И ніхто не скаже... в кого ти ховався.

— Ніхто не скаже? — В Онисима Потурнака знову дрібно затремтіло-засіпалося в кутиках уст, наче в побоюванні раптового опіку.— Авжеж, і Марія, і дід Копистoчка не скажуть. Уже не скажуть.

Онисим Потурнак узяв зі столу пляшку, рвучно підніс до рота, і його зуби вибили тонкий скляний дріб на шийці. Максим Ковтяга з моторошним страхом, у відчаї темного нерозуміння дивився на нього, силкуючись збагнути п’яну балачку — й не міг. Іще ніколи не бачив таким Онисима Потурнака, а тому боявся, наче перед ним ізнагла постав зовсім інший чоловік, із яким раніше не знався.

— А чого ти, батьку, злякався?

— Таж стільки безголов’я на мою бідну голову.

— Справді, безголов’я... Людина боїться, поки жива, а переставилась — і вже їй добре, нічого не страшно. Це ж бо ти мені сам казав колись у своїй хаті... Ще й пісню співав, аби смуток мій розраяти. Ага, яку ж пісню?.. Там у Цар-граді на риночку п’є Байда мед-горілочку. І на кобзі грав. Де твоя кобза?

— В коморі... Порвалася кобза...

— Не журися, ще пограєш і поспіваєш.

— Дрівцят би принести знадвору,—'благально мовив Максим Ковтяга,— бо скоро в печі перегорить.

— Принеси, щоб не мерзнути... Ти без шапки та без лей-бичини надвір? Зодягнись, бо мороз.

— Та я хутенько...

Не хотів зодягатись, наче побоювався: зодягнеться — й Онисим Потурнак запідозрить щось недобре. Сутулячись, почовгав до порога, а вслід йому полинуло:

— Там у Цар-граді на риночку п’є Байда мед-горілочку...

В сіни ступив, провалившись у морок, а вже з сінешнього мороку — надвір. І тут наче цілющого морозцю впився, а ще — наче в вільну зоряну сорочку ночі зодягнувся. На душі на якусь хвильку розгодинилося’, та зразу ж і сутінки густі знову полонили її.

Нарубані й напиляні дрова лежали біля стодоли, там і хмизу1 купу навалив, грубшого, й тоншого сухого гілляччя. Максим Ковтяга по скрипучому сніжку почовгав до стодоли, прислухаючись та ще намагаючись ноги ставити так, аби сніжок під валянками тихіше поскрипував. Сподівався, що почує коня зі стодоли, проте звідти й

шерех не долинав. І раптом — щось майнуло з піводчинених дверей, всередині аж затерпло. Та це ж кіт — волоцюга! й де він волочився? Треться біля ніг та мурчить. Може, навіть у Глибокі Колодязі навідувався, від нього всього сподівайся.

— Ану киш...— з сердитою ласкою буркнув Максим Ковтяга.

И нагнувся над гілляччям, висмикуючи з купи.

Але не висмикнув гілляку, завмерши, сторожко звівши голову. Кіт зник за стодолою, звідти, з-за стодоли, долинуло якесь шамрання. И знову ота непереборна сила вернулась до Максима Ковтяги, вступила у його ноги, повела від купи гілляччя вбік, за стодолу.

Туди, звідки нині опівночі долинули два пістолетні постріли, коли він капарів біля копички, намагаючись заритися в сіно.

За стодолою, припорошені снігом, врозкидь лежали старі, вже зогнилі чи змервлені сніпки житньої соломи. Ці сніпки він кілька років тому здер із стодоли, вшивши її свіжими житніми околотами, а ці — так і дотлівали від негоди.

Скоцюрблений, з підібганими ногами, отой Микола з Хащуватого лежав на перемервлених сніпках. Розтулений рот раз по раз озивався переривчастим диханням, із сьорбливим посвистом. Здавалося, що кожен із цих подихів-посвистів останній. Розкучмане, зваляне волосся на голові біліло в кім’яхах снігу.

Максим Ковтяга зупинився поряд, вглядаючись у зчорніле обличчя, що, півобернувшись від землі, сльозилося одним оком, і, либонь, це розплющене око дивилося. Ще не вірячи, що це око справді таки дивиться, мовив стиха:

— Ти живий?

І зігнувся над скоцюрбленою постаттю.

Вогке око моргнуло, важко розплющилося, і з подиху-посвисту почулося:

— Я вбитий...

— Хто ж тебе вбив? — саме зірвалося.

— Потурнак...

Максим Ковтяга не відав, що має чинити, а тому горбився навпочіпки над скоцюрбленою постаттю, прислухаючись до надсадного дихання. У тілі Миколи з Хащуватого ще жевріло життя, полум’яніла крихка свічечка людської тями, ще билося серце в прострелених грудях. Але хто про це скаже Они-симові Потурнаку? Авжеж, той прийде й пристрелить цього Миколу, якого називає посіпакою і запроданцем.

І раптом у пам’яті яскраво забриніло, як цей Микола з Хащуватого називав Потурнака не тільки на ім’я, а й по батькові... Якби не знав, то б не називав... І просив благально. Про що він просив? І кричав, що не винен ні, в чому. Авжеж, кричав, а Потурнак однаково потягнув його сюди.

— А чого він стріляв у тебе?

Микола з Хащуватого застогнав і смикнувся тілом, але так і зостався лежати на сніпках, хіба що голова в нього повернулася, тепер і друге око, опухле та криваве, сльозилось на збагровілому лиці.

— За вас... убив мене.

— За мене? Чом за мене? — ловив кожен порух покусаних губів.

— Бо я вас не вбив.

— За те, що не вбив?

— Мав убити, а не вбив... Ось він мене й скарав на смерть.

У голові паморочилось від почутого, від маячні, але не міг розігнутися й піти, покинувши отут умирати приреченого.

— За що ж мене ти мав убити? — бубонів Максим Ков-тяга.— Скажи, аби я знав.

— Бо ви... поліцайський вивідач і німецький шпигун.

— Хто? Я? — й зовсім затерпла душа в Максима Ковтяги. І він мимоволі перехрестився; — Свят, свят, свят!.. А хто ж тобі сказав убити мене?

— Командир наш... Потурнак...

— Онисим?

— Він, Онисим...

— Свят, свят, свят,— і знову перехрестився Максим Ков-тяга.

— А я не вбив...

Микола з Хащуватого ворухнув рукою, наче хотів звести й дотягнутись до Максима Ковтяги. Й хоча той рух був зовсім безсилий, рука зразу ж опала на груди, її пальці корчились, проте старий відсахнувся. Наче приречений на смерть, наче вбитий, який ось-ось мав сконати, прагнув завдати удару, виконати наказ.

Знову щось казав здерев’янілими губами, й до Максима Ковтяги долинуло;

— Не йдіть до хати... він тепер уб’є вас сам...

—, Ти ж Іуда,— вихопилося з глибини єства, яке зараз, ненавиділо.— Ти ж Іуда... За віщо він мене вб’є?

— Мене вбив, а тепер вас уб’є... А ви тікайте...

— Будь ти проклятий, Іудо!

— Я вже проклятий... Тікайте, поки не пізно...

— І конай отут... Щоб ти сконав... І щоб тебе земля не прийняла... Хочеш на той світ потягнути й свого командира? Не вдасться...

Микола з Хащуватого щось іще хрипів звуглілими губами, в грудях щось булькало, сіпалися ноги. Мовби хотів ще договорити недомовлене. Мовби хотів звестися. Та було вже йому не звестися, бо дух виходив із нього, бо сила залишала його. Не помер від недуги, то помре від командирської кари, а тільки від своєї долі не втече.

Максим Ковтяга то боком, то задки відступав, усе оглядаючись на безпорадне тіло, що темніло на змервлених сніпках.

— Конай, вороже лютий,— шепотів.— Конай, собако скажений.

Поспіхом брав на оберемок дрова, що лежали під стодолою, а задубілі пальці не слухались, тому дрова вивалюва-лись на землю, а він підбирав — і все прислухався, чи нічого не чується звідти, з-за стодоли.

Було тихо, тільки дрова в руках траскали холодними, мертвими звуками. ■

— Чи ти часом не в Глибокі Колодязі бігав? Устиг обернутися туди й сюди?

Ховаючи очі, Максим Ковтяга наче проковтнув язика, бо що ти відповіси? Лише ввійшовши до хати, відчув, що добряче перемерз надворі, й тепер затремтів вузькими плечима й запалими грудьми. Кинувши оберемок дров біля штандарів, став запихати в челюсті нарубані соснові та березові полінця до того рожево-білого жару, що мерехтів на черені.

— Я вже й дрімати почав.

Підперши ліктем голову, Онисим Потурнак безпечно, вайлувато сидів на покуті, й пасмо довгого чуба спадало на його продовгасте крейдяне обличчя.

— Та ...

Язик ніяк не повертався в роті, лежав дровенякою, проте Максим Ковтяга осмілився звести наполохані очі — у відповідь на м’який докірливий голос, зовсім позбавлений погрози, а наче осяяний самою добротою.

— Ну, підкидай паливо в піч, бо вихолодає, ти мало підклав.

Максим Ковтяга слухняно підсунув у іііч іще кілька полінець, які парою засичали біля жару.

Сказати чи не сказати?.. Сказати чи не сказати про Миколу з Хащуватого? Що той зовсім не помер, іще дубіє і конає на сніпках за стодолою? Сказати про його несосвітенні страшні балачки? Господи,

нагородив такого, чого здатен нагородити лише божевільний, хворий на голову, але ж, либонь, такий і є. Хто б не зсунувся з глузду, коли в грудях кулі, коли прощаєшся з білим світом, ідучи в землю на вічний спочинок? Але ж перед смертю кусається, запроданець, такий чорний наговір склав.

— Батьку, що ти там бубониш?

— Я? Бубоню? — злякався Максим Ковтяга.— Та ні... Здалося тобі.

— А де ж твоя кобза? Чи забув?

—' Та зараз...

— І я з тобою.

Чи не запідозрив щось? Бач, звівся з ослона, важко чалапає валянками.

— Присвічу тобі запальничкою, бо темно в коморі.

Слідом за Максимом Ковтягою ступив у студені сіни й тут

крутнув коліщатко запальнички, запаливши світло. Потім став у дверях комори, заглядав усередину, поки старий нишпорив рукою по стіні, шукаючи кобзу поміж хомутів, граблів та ветхої упряжі. Нарешті намацав і зняв із кілочка. Зачеплена струна бренькнула звуком, наче то задзвенів, розколовшись, співучий лід...

Тим часом дрова в печі розгорялися, від них більшало в хаті теплого світла, що вигойдувалося хвилями.

— Заграй, батьку, заспівай.

Максим Ковтяга сів на віко скрині, так що було видно чужу сіру шапку на долівці. Від холодної кобзи пахло порохном, павутинням, мишами та якимись іншими запахами комори, зовсім давніми, що досі не звітрилися. Почіпавши пучками струни, старий підкрутив кілочки. І, опустивши голову, завмер, наче прислухався до чогось чи в собі, чи надворі.

— Яку ти мені завжди грав? — озвався Онисим Потурнак, стоячи біля печі, так що з челюстей його кремезну постать обливало яскраве мерехтливе полум’я.— Ой у Цар-граді на риночку...

Максим Ковтяга торкнув нігтем струну, бризнув звук. І ще нижче над кобзою звісив похнюплену голову.

— Та веселіше!

Чудно гикнувши, Максим Ковтяга добув із грудей:

— Ой у Цар-граді на риночку... там п’є Байда мед-го-рілочку... та й не одну нічку, та й не годиночку...

Голос хрипів, як немащене колесо. Притуливши кобзу до серця обома руками, він сказав, дивлячись спідлоба:

— Немає голосу... пропав голос.

— Воно й звісно. Я хотів, аби краще тобі. Аби ти поспівав. А коли не співається, то що ж...

— Тяжко мені... Таке сталося з Марією... І де тепер прихилитись Ганнусі? — Він розпачливим рухом поклав кобзу на скрині.— Де Ганнуся?

— Де прихилитись Ганнусі? А наш загін удочерить її!

— Партизани?

— Еге ж, весь партизанський загін удочерить її.

Сльози стали в очах Максима Ковтяги.

— Славний ти чоловік, Онисиме,— сказав.

— Партизанський загін стане їй і за матір, і за батька... поки її рідний батько повернеться з війни.

Онисим Потурнак згорнув цигарку і, не засвічуючи цього разу гасової запальнички, закурив від жарини з печі. А жарину неквапно перекидав із долоні в долоню, поки жарина відцвіла й посіріла, вже тоді вона полетіла в піч. З видимою втіхою затягнувся, аж щоки позападали на довгообразому вилицюватому обличчі.

— Не грається й не співається,— мовив.— Та я в тебе не Байду слухати...

Максим Ковтяга поклав кобзу на колінах, мовчки сидів під стіною на скрині.

— Але ж ти й живучий, батьку!

— Та вже сімдесят год скоро...

— Сімдесят? — усміхнувся той.— Але ж і живучий!

— Мій батько міцного кореня, і батько мого батька.

— Може, секрет знаєш?

— Який секрет? Ніякого секрета.

— Е-е; кажи мені, обманюй,— в кислій усмішці скривився Онисим Потурнак.— А з вигляду — зовсім нікудишній, нікчем-ненький.

— Бо де те здоров’я? Нема. Й жити не хочеться. А чого жити, коли вмирають такі молоді, як Марія? Отаким би жити й жити.

— А тобі справді не хочеться?

— Зажився, як подумати.

Онисим Потурнак спроквола підступив до Максима Ковтя-ги, забрав у нього кобзу і, тримаючи в роті цигарку, смикнув струни.

— Е-е, не вмію... А я до тебе, батьку, навідався, аби побалакати,— сказав, мружачись.— Жили ж колись душа в душу, то, либонь, і тепер твоя душа має душу мою втямити... Е-е, тут таке діло... Не хотів би я, батьку, аби по війні про мене всяку всячину люди плескали язиками.

—■ Яку всячину? — Максим Ковтяга насупився.— Добре казатимуть, а погане — лише погані язики плескатимуть.

— А я не хотів би, щоб погані плескали.

— Завжди знайдуться.

— Е-е, батьку, треба так, щоб їх зовсім не було! — Він шарпнув за струну, й кобза гуркнула сердитим звуком.— Ось ти такий славний чоловік, еге ж? Але я й тобі не вірю.

— Як то? — спробував Максим Ковтяга звестися зі скрині.

— Е-е, ти сиди,— присадив його рукою, в якій тримав кобзу.— Ти ж ото розказуватимеш, як два роки я ховався — чи в тебе, чи в Марії, чи в діда Кописточки. Ти рибу ловив, а я варив юшку. І диких кабанів стріляв із тієї зброї, що слід було німця бити. Маріїн чоловік на фронті, а я тут із його

Марією... А які гриби та ягоди в лісі!.. Живи — й горя не знай, але тут війна почала відступати назад, ось коли вже я взявся до діла. Думаєте, мене за таке по голівці погладять? Оце, спитають, ти так виконував бойове завдання? Отакий, спитають, герой? Справжні герої, скажуть, по могилах лежать, а не з чужими жінками в тилу вилежуються. Авжеж, дід Кописточка вже не зведеться й не скаже й Марія не скаже, а от ти... Розкажеш за мене?

— А що тут такого, коли скажу? —— підсліпувато кліпав повіками Максим Ковтяга, який не зовсім і тямив у цій балачці.

— От бачиш,— притупнув ногою Онисим Потурнак,— таки скажеш!

— Що ж тут такого?

— Куди тобі розшолопати, батьку! А не повинні казати, батьку, не повинні. І щоб не казали, то у тебе і в мене виходу нема, нема... А вихід один...

І в голові старого Максима Ковтяги наче спалахнуло, осявши розум: таж правду казав отой Микола з Хащуватого, конаючи за стодолою на засніжених сніпках, може, і в живих його вже нема... Ага, ага! Отого Миколу з Хащуватого присилав сюди не хтось, а таки він, Онисим Потурнак, таки він, таки він...

— Хочеш мене вбити? — запитав.— І ніяк не вб’єш?

— Кажу, що живучий ти, батьку!

— І отой. Микола з Хащуватого...

1— Марію він порішив, а . тебе от не зумів... І Копистoчка — його рук діло...

Максим Ковтяга хотів звестися зі скрині, але ноги в нього віднялися. І все в нього віднялось, наче вже й не жив на цьому світі. Онисим Потурнак згадав про пляшку, спрагло ковтнув із шийки, затягнувся цигаркою.

— І від Федора Маковія ти зумів висковзнути. Як в’юн...

— І Федір Маковій? — перевернув у роті мертвим язиком.— Таж то через поліцаїв... Завадили брати Куниці і Стасюк.

— Ха-ха, поліцаї врятували тебе! — Дебелий Онисим Потурнак похитувався на розкарячених ногах.— А Федір Маковій такий, що тому не попадайся! І Микола з Хащуватого завжди сухим із води виходив, а тут — гарячка звалила. Думаєш, за що я скарав? За невиконання бойового завдання.

Очі в Максима Ковтяги стуманіли від жаху і сліз.

— Ти п’яний, Онисиме.

— Ти, батвку, як мала дитина... Ось тому-то я змушений сам навідатись до тебе у гості... Кажеш, не хочеться жити?

— Та ти ж за Гітлера-собаку гірший!

— О-о, це ти вже загнув, бо куди нам до Гітлера,— криво всміхнувся Онисим Потурнак.

У печі спершу засичало, а потім — раз і вдруге — стрільнуло дерево, аж золоті іскри сипнули на припік.

І вже після того, як із печі полетіли іскри, в сінях щось звалилося, загуркотіло. Онисим Потурнак сахнувся до лежанки. Вмить шаснувши до кишені, дістав чорний німецький пістолет. Цигарка сама йому випала з рота й тліла на долівці. Сполотнівши обличчям, то впинався темними очима в двері, за якими таїлась якась погрозлива таємниця, то кидав гострі миттєві позирки на Максима Ковтягу, що непорушно завмер на скрині, мовби нічого не чув у сінях, мовби його не обходило нічого.

Схлипнувши, старий перевів подих і, либонь, хотів сказати щось, але Онисим Потурнак застережливо приклав палець до губів.

У сінях — анішелесь, анічичирк, але там щось принишкло, й пелена остраху в Онисимових темних очах погустішала. Кивком голови та шелестливим шепотом наказав:

— Батьку, подивись, що там...

Старий Максим Ковтяга спершу ліву ногу опустив зі скрині, далі опустив праву ногу, зсунувся сам. А що погляд його мимоволі впав на чужу шапку, яка лежала на долівці, й не міг відірватися, то Онисим Потурнак знову просичав стиха:

— Відчини, що там у сінях...

Максим Ковтяга відірвав погляд від шапки, почовгав до порога бездумно й приречено, бо сам, здається, не відав, що збирається чинити. Біля порога обернувся на Онисима Потур-нака, що згорблено принишк із пістолетом у руці. Далі взявся за клямку, й скособочені двері протяжно заскрипіли. Щілина більшала, і в щілині більшав глухий морок сіней.

З порога ще раз через плече глянувши на застиглого Онисима Потурнака, старий ступив у сіни. Звикаючи до темряви, ледь порушуваної полум’ям із печі, він роззирався по кутках. Ніде нікого. Кутки дихають зимовим холодом. Перевернуто відро біля драбини, що веде на горище.

І раптом щось шеберхнуло під драбиною.

Лишенько, та це ж кіт, вічний волоцюга, що не знає спокою, завжди на всякій шкоді. Впізнавши господаря, треться біля ніг, мурчить. Зігнувшись, Максим Ковтяга взяв кота на руки, погладив долонею по спині. Кіт миттю вирвався з рук, скочив до сінешніх дверей, наче просився надвір, заодно кличучи за собою й господаря.

Поміркувавши, Максим Ковтяга відчинив сінешні двері, й кіт виплигнув надвір, у сніг. На снігу завмер, крутячи пухнастим сірим хвостом, кличучи за собою — у темний ліс, що відкривався за обійстям широко наокіл під нічним зоряним небом. Наче просив розумними мерехтливими очима переступити поріг — і щодуху тікати у світ. А перед тим — зачинити двері на дрючок ізнадвору.

Максим Ковтяга глибоко вдихнув у груди морозного зимового повітря, в якому йому вчулися скупі пахощі весни, що вже була не за горами, причинив сінешні двері й почовгав до хати. Зайшов із опущеною головою і зупинився біля печі. На черені вже вигоріли дрова, тліла купа біло-рожевого жару, то він підклав кілька полінець.

— Хто там?

Старий звів голову,— біля лежанки закам’янів у напрузі Онисим Потурнак.

— Кіт...

Голос у нього сів, тому губи стулились і розтулились беззвучно.

— Що? — аж перекривилося обличчя в того.

— Та кажу, що кіт...

Онисим Потурнак дивився з недовірою, і його рука з пістолетом поволі опускалася нижче пояса.

— Я й не подумав про кота.

Коротко ревнувши гнівним нутряним риком та обачно оббігши поглядом двері і вікна, в яких стояв морок, Онисим Потурнак пружно підійшов до столу — й допив те зілля, що залишалося в пляшці на дні. Потім дістав із долівки цигарку, що була випала йому з рота, став жадібно смоктати — й скоро цигарка зажевріла, й він видихнув хмарку диму.

— Якісь дива з тобою творяться,— мовив зле.— Всяка нечиста сила крутиться біля тебе.

—1 Де ж тепер чиста візьметься...

— Це ти про що, батьку? — Онисим Потурнак уже заспокоївся, проте шкіра в кутиках губів сіпалася, наче в передчутті опіку.— Ти скажи, не люблю загадок.

— А я скажу, все скажу...

— Все скажеш?

— Який ти ірод... Світ іще не бачив таких іродів, а я тебе пригрів. Правду споконвіків народ говорить: хочеш мати ворога — пригрій

людину... Я винен, я! Коли б я тебе не пригрів, то моя Марія жила б. Це я в її смерті винен. І тепер я скажу все, не змовчу. А тобі не можна жити на світі, ой, не можна.

— Ну от, немає в мене виходу,— спідлоба дивлячись, мовив Онисим Потурнак.

— Скільки ж ти брехав! Обманював! А я — вірив... І ще ниньки вірив — собі на погибель.— Староста мені казав... Данило Горбокінь...

— Що казав?

— Усе знає... про тебе. Він донесе німцям, тебе знайдуть.

— Староста? Данило?

— А я ходив до нього... Питати...

— Ха-ха. Коли хочеш знати, й староста мені помагав, ха-ха. Не тільки ти з Марією та дідом Копистočкою.

— Бреши, огризайся...

— Аякже! Данило — хитрий: і вашим, і нашим. Думаєш, він у мене такий один?

— Значить, обоє звірі...

— Таке життя, що тільки дужчий звір і виживає... Ха-ха! Бач, надумав від старости чекати помсти!.. Він своє ще матиме, від своєї долі не втече, бо запроданець із запроданців. Бо хитрував — і недохитрувався! Нащо мені такий свідок? І всі свідки? Не буде ніяких свідків.

У Максима Ковтяги вже не було сили плакати, очі пашіли сухим блиском. Стискуючи кулаки, він ступив уперед:

— Вбити тебе треба зараз, бо коли я не вб’ю, то хто здогадається про твою чорну душу, хто вб’є?

— Стій!

— Задушу тебе, ірода...

І простягнув перед собою тремтячі кістляві руки. Онисим Потурнак навідмаш ударив по тих старечих руках, що тягнулись до нього, й Максим Ковтяга заточився, світячи здичавілим зором.

— Задушу, вб’ю, бо не можна тобі жити.

— Кому ж тоді жити, як не мені... Своїми очима подивлюсь, який ти живучий...

Максим Ковтяга, похитуючись, знову ступив уперед, знов простягнув перед собою немічні руки.

И тоді, відступаючи до лежанки, Онисим Потурнак вистрелив. Зупинений пострілом у груди, Максим Ковтяга загойдався, страшно дивлячись виряченими посивілими очима, далі зламався в колінах і впав на долівку.

Впав головою на шапку, що лежала біля скрині.

Рука його права вдарилася об скриню — і стиха озвалася струною стара кобза, що лежала згори.

Онисим Потурнак прислухався, чи тихо надворі, потім вистрелив ще раз у непорушне тіло. Знову прислухався — й знову вистрелив.

И знову струною зітхнула кобза, наче то в її груди стріляли.

Потім Потурнак сховав пістолет до кишені й почав поспіхом зодягати пальто...

Кінь побіг підтюпцем, санки покотилися, погойдуючись на полозках, що провалювалися в сніг. За ніч підморозило, й полозки зрідка поспівували шерехкими дерев’яними голосами. Зірки в небі промінилися біло-голубим льодистим світлом понад тихим лісом, завороженим глибокою передсвітанковою порою. Дорога на Заяр’я — не така близька, та зараз їхати безпечно, до сонця встигне... А там уже відіспиться в землянці, бо зморився, бо в голові гуде.

Як там Федір Маковій? Очуняв чи не очуняв?.. І ще в пам’яті стояв Іван Смола. Гарні хлопці, що й казати, з такими хлопцями — хоч у в'огонь і в воду. Справжні, вірні, покластися в усьому на них можна. Та чи в усьому?

А от — із Максимом Ковтягою? Один щось знає, другий щось бачив. Е-е, слід послати обох на дуже серйозне завдання. На таке завдання, з якого не повертаються, платять життям. А коли повернуться? То для таких надійних хлопців знайдеться ще інша смертельна робота, бо війна — це завжди смертельна робота: або тебе смерть шукає, або ти свою смерть шукаєш...

В голові гуде, але ж крутиться, й звідки вчепилася, га?.. Ой ходить сон коло вікон, а дрімота коло плота... И сіном запахло в пам’яті, свіжим луговим сіном, і на губах — відчутний доторк прив’ялої трави... Питається сон в дрімоти, де ж ми будем ночувати... Ага, та це ж бо він лежав колись на горищі в Маріїній хаті, мав сховок за комином, і туди, в сховок, до нього вранці залазила пустотлива й весела Ганнуся... Там ми

будем ночувати, де хатина білесенька, де дитина малесенька... Він заплющував очі, вдаючи, що спить, а вона зів’ялою травинкою лоскотала йому губи, щоки, чоло, аж поки він пирскав зо сміху, розплющувався, брався лоскотати Ганнусю, а вона радісно щебетала, розказуючи про всякі свої дитячі клопоти. Мабуть, це були найкращі хвилини в його житті, коли все на якийсь час відсувалося і забувалося наче і війни в світі не було... В Ганнусі міцна пам’ять, нічого не забуває, не забуде й того, як лазила до нього на горище, виросте— й розказуватиме йому на погибель, а щоб цього не сталося — слід потурбуватися вже сьогодні, коли народ гине з причини і без причини, коли кінці сховаються в каламутній воді, коли таке безголов’я, коли гріх не скористуватися з цього безголов’я, щоб потім не бідкатися й не каятися... Там ми будем ночувати, дитиночку колихати... Дитиночку колихати і їй котика співати...